

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

April 1968

Jaargang 67 | Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 4

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

*Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,
Prof. Dr. H. van de Waal.*

Leden voor de Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;*

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

N. HEIJLIGENBERG EN G. OVERDIEP

Geschiedenis van de vesting Bourtagne

Blz. 29

G. BERENDS

Drie huizen van het Gemene Leven in Deventer

Blz. 42

Boekbespreking

Blz. 52

GESCHIEDENIS VAN DE VESTING BOURTANGE

DOOR

N. HEIJLIGENBERG EN G. OVERDIEP

Tot ver in de 18de eeuw waren de provincies Groningen, Friesland en Drenthe aan de zuid- en oostzijde beschermd door een woest en leeg moeras van hoogveen, dat in het westen overging in laagveen. Door dit moeras verleenden slechts enkele harde zandige passen doorgang. Door de belangrijkste pas, ongeveer duizend treden breed, die door Coevorden werd gesloten, liep de aloude heirweg van Groningen over de Hondsrug naar het Zuiden en het Munsterse. In de tweede helft van de 16de eeuw meende de stadhouder in Friesland, Groningen, Overijssel, Drenthe en Lingen vanwege de koning van Spanje, Francisco Verdugo, dan ook terecht, dat aan Coevorden geheel Friesland hing en zonder Coevorden Groningen niet kon worden verdedigd noch voor de dienst van de koning bewaard kon blijven. Door het moeras dat zich van Coevorden zes mijlen westwaarts uitstreckte tot de Zuiderzee, was verder de enige pas een slechte weg langs Ommen. Het moeras dat vanaf Coevorden zes mijlen in noordoostelijke richting tot aan de Dollard reikte, was alleen over een bij regen en sneeuw vaak nauwelijks bruikbare, twee uren gaans lange pas over de Bourtange te passeren. Door deze laatste liep de heirweg van Groningen via Slochteren, Winschoten en Wedde naar Lingen en Westfalen 1 (fig. 1).

De pas bestond in het westen ten dele uit een door de Westerwoldse boeren in het moeras gelegde knuppelweg en liep vervolgens over een smalle zandrug naar het oosten. Halverwege lag een klein zandheuveltje van voldoende breedte om elkaar met karren te kunnen passeren.

In verband met het zogenaamde verraad van Rennenberg, de in 1577 door de Staten-Generaal benoemde stadhouder der noordoostelijke gewes-

ten, kwam de stad Groningen in maart 1580 weer in Spaanse handen 2. Teneinde de stad te bedwingen werd door prins Willem van Oranje aan de overste Diederik Sonoy opgedragen op de kleine verhevenheid in de pas, midden in de Bourtange, een schans met vijf bastions te graven. In april 1580 werd met het afgreppelen van deze schans begonnen. Van de Staten-Generaal kon Sonoy echter noch geld noch gravers daartoe krijgen, zodat het werk moest worden gestaakt, nadat nog maar nauwelijks hiermede was begonnen 3.

In 1593 besloot graaf Willem Lodewijk van Nassau, stadhouder van Friesland en de Groningse Ommelanden vanwege de Staten-Generaal, de heirweg over Bourtange, zijnde de laatste aanvoerweg voor de stad Groningen, te sluiten. In augustus kon hij dank zij de grote droogte vanuit Drenthe over het twee uren brede veen trekken naar Roswinkel. Na het huis te Wedde, de kerk te Winschoten en de schans te Slochteren te hebben veroverd, legde hij op 29 augustus ten westen van genoemd heuveltje in een uur tijds dwars over de weg een lage aarden wal aan en daarvoor een twaalf voeten brede gracht, die naderhand zouden kunnen worden verhoogd c.q. verwijfd. Reeds zo was het onmogelijk om hem te verdrijven, omdat de Spanjaard Verdugo, een geducht tegenstander van Willem Lodewijk — de in 1581 na de dood van Rennenberg benoemde gouverneur van de noordoostelijke gewesten — hem vanwege de drassige veengrond alleen langs de weg kon aanvallen.

Na uitvoerig overleg, waaraan ook overste Sonoy deelnam, die kort tevoren uit Engeland was teruggekeerd en in het leger op bezoek was, werd besloten om Sonoy's bestek van een gebastioneerde vijfhoek, waarvan de afgreppeling nog

1 R. Fresinga, *Memorien van den Gedenckwerdigen dingen dier in den Nederlandischen Provincien van Friesland, Overijssel, Omlanden, Drenthe, Grueningen ende Linghen, met heuren bijliggende frontieren, geschiet sijn*, uitgegeven door G. Dumbar in *Analecta, seu vetera aliquot scripta inedita, ab ipso publici juris facta*, III 1722, 245. — E. van Reyd, *Historie der Nederlantscher Oorlogen begin ende voortganck tot den jaere 1601*, Leeuwarden 1650, f. 158b, 186a en 188b.

2 F. U. Ros, *Rennenberg en de Groningse malcontenten*, Assen 1964.

3 Fresinga, *o.c.*, 217. — H. O. Feith, „Brieven en andere stukken betreffende den toestand van Groningen in het bijzonder met betrekking tot Spanje”, *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen*, I, Groningen 1864, 174 en 176. — *Kronijk van Eggerik Egges Phebens van 1562-1594*, uitgegeven door H. O. Feith, Groningen 1869, 68 en 71.

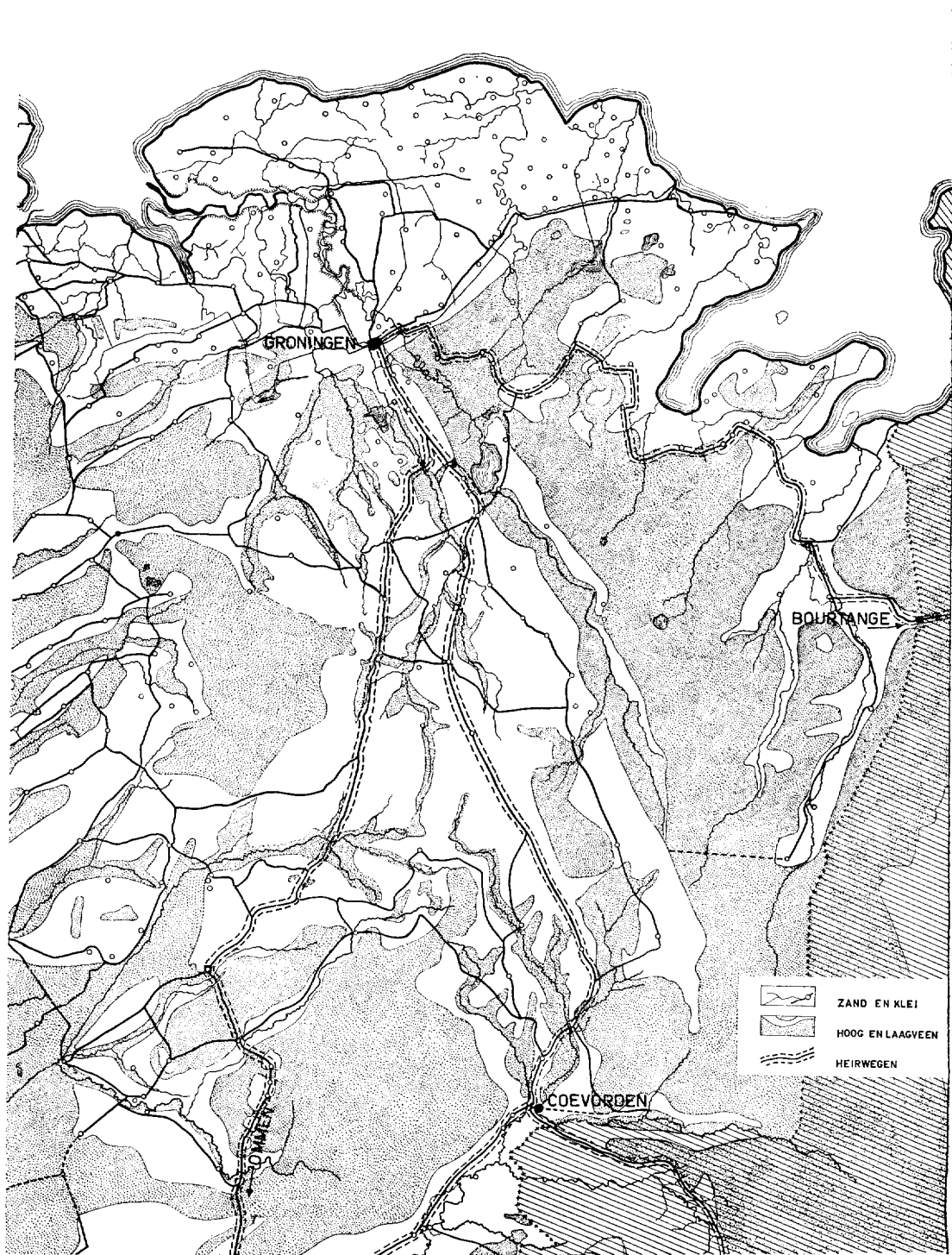

Fig. 1. Schetsmatige kaart van passen door het moerasgebied van Noord-Nederland.

herkenbaar was, te volgen. Voorts zou ook de Alkmaarse vestingbouwkundige, Cornelis Anthonisz, zich met de aanleg van de vesting hebben bezig gehouden ⁴. Uit Delfzijl liet graaf Willem Lodewijk kruiwagens, schoppen en spaden en ander materiaal aanvoeren. Ingenieur Pauwels Symons van Bolsward had de leiding bij de aanleg, die door de soldaten werd aangenomen. Een tegenslag hierbij was, dat een face van een der bolwerken wegzakte en opnieuw moest worden opgezet. Het binnenplein, waar de hutten zouden komen, lag op het heuveltje en was in doorsnede 45 roeden groot. Over de punten van de vijf in het veen uitstekende bastions mat de schans ongeveer 300 roeden.

Tot 9 september bleef graaf Willem Lodewijk aan de schans werkzaam, daarna trok hij over het droge moeras terug naar Drenthe. Hij liet evenwel een dubbel garnizoen, bestaande uit vijf vendels of 700 man, die onder bevel stonden van hopman Gerrit de Jonge ofwel Gerrit Cornelis Schay, in de schans achter. Ten behoeve van de legering werden langs de binnenzijde van de wal een aantal verblijfsgebouwen en een ammunitiehuis opgetrokken. Totaal was voor ruim een maand beleg provisie en ammunitie aanwezig ⁵. Eind september kwam Verdugo, die inmiddels versterking had gekregen, na de schans te Slochteren, de kerk te Winschoten en het huis te Wedde te hebben veroverd, voor de schans te Bourtange (fig. 2). Deze was nog niet geheel voltooid, maar de wal was reeds een spiets hoog en de gracht al 80 voeten breed, 6 voeten diep en reeds vol water. Hoewel het moeras tengevolge van de grote droogte toeliet om de schans rondom aan te vallen, deed Verdugo dit niet. Evenals graaf Willem Lodewijk schatte hij, dat de schans een beleg van ten minste drie weken zou kunnen uithouden. Hij overwoog, dat hij geen loopgraven en schansen in het moeras zou kunnen maken, daar ondanks de droogte al op twee voeten diepte water werd aangetroffen. Alleen op

de weg zou hij aan weerskanten van de vesting schansen kunnen leggen. Zeer bezwaarlijk was voorts, dat een uur gaans in de omtrek geen huizen waren, waarin zijn soldaten konden worden gelegerd. Wegens het grote belang van de schans, die de laatste pas van Groningen sloot, zou hij ondanks al die bezwaren hebben aangevallen als het zomer was geweest. Het werd echter al te laat in het jaar en hij vreesde, dat in die drie weken het weer zou omslaan en door regens de weg bedorven zou worden, zodat het niet meer mogelijk zou zijn om met geschut en legerros uit het moeras weg te komen. Indien graaf Willem Lodewijk zich dan met zijn manschappen bij Slochteren tussen de schans Bourtange en de stad Groningen zou legeren, zou dit voor hem een ramp tot gevolg kunnen hebben. Tegen de gedeputeerden van de stad Groningen, die hem tot aanvallen bleven dringen, zei hij: „Brenghet mij een zedel van onsen Heere God dat het droog weder sal blijven”. Dit konden zij hem niet verschaffen, zodat hij zich op 27 september naar Groningen terugtrok ⁶. Het was schande, dat hij met zo'n schoon leger als onbetwist meester in het veld er niet in was geslaagd een pas te openen.

Na de reductie van Groningen tot de Unie op 23 juli 1594 gold de vesting Bourtange als een der frontiersteden. Op 16 augustus 1596 besloten de Staten-Generaal, dat de inkomsten van de heerlijkheid Westerwolde zouden dienen tot onderhoud der schansen Bellingwolderzijl en Bourtange. De meerdere kosten zouden door Friesland en de Stad Groningen en Ommelanden elk voor de helft worden gedragen, in mindering op hun consenten voor de versterkingen aan de frontieren. Het garnizoen zou in beide schansen bestaan uit een Friese en Groninger compagnie. De betrokken Staten-Provinciaal gingen na aanvankelijk te hebben geweigerd, met deze regeling accoord. De verdeling der kosten werd in 1657 zo gewijzigd, dat de helft door de generaliteit werd betaald, een derde door Friesland en een zesde door

⁴ A. J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel 12, stuk 2, Gorinchem 1869, 715. — P. C. Molhuysen en P. J. Blok, *Ned. Biographisch woordenboek*, I, Leiden 1911, 157.

⁵ E. van Reyd, o.c., f. 209. — *Journal van Anthonis Duyck, advokaat-fiscaal van den raad van state (1591-1602)*, uitgegeven door L. Mulder, I, Den Haag 1862, 278, 279, 281. — *Kronijk van Eggerik Phebens*, 152. — *Commentario del coronel Francisco Verdugo de la guerra de Frisa*, uitgegeven door H. Lonchay, Brussel 1899, 156, 157. — P. Winsemius, *Chronique ofte Historische geschiedenissen van Frieslant*, Leeu-

warden 1622, f. 810b en 811a. — *Diarium v. Egbert Alting, 1553-1594*, uitgegeven door W. J. Formsma en R. van Royen, Den Haag 1964, 879, 880. — Brief van 16 september 1593 van graaf Willem Lodewijk aan de staten-generaal, in Algemeen Rijksarchief, S.G. 4876.

⁶ E. van Reyd, o.c., f. 211b, 212b. — *Commentario*, 161, 162. — *Journal van Anthonis Duyck*, 286, 287. — *Diarium van Egbert Alting*, 881. — *Kronijk van Eggerik Phebens*, 155. — E. van Meteren, *Belgische ofte Nederlantische Historie van onsen tijden*, Delft 1599, f. 338b recto.

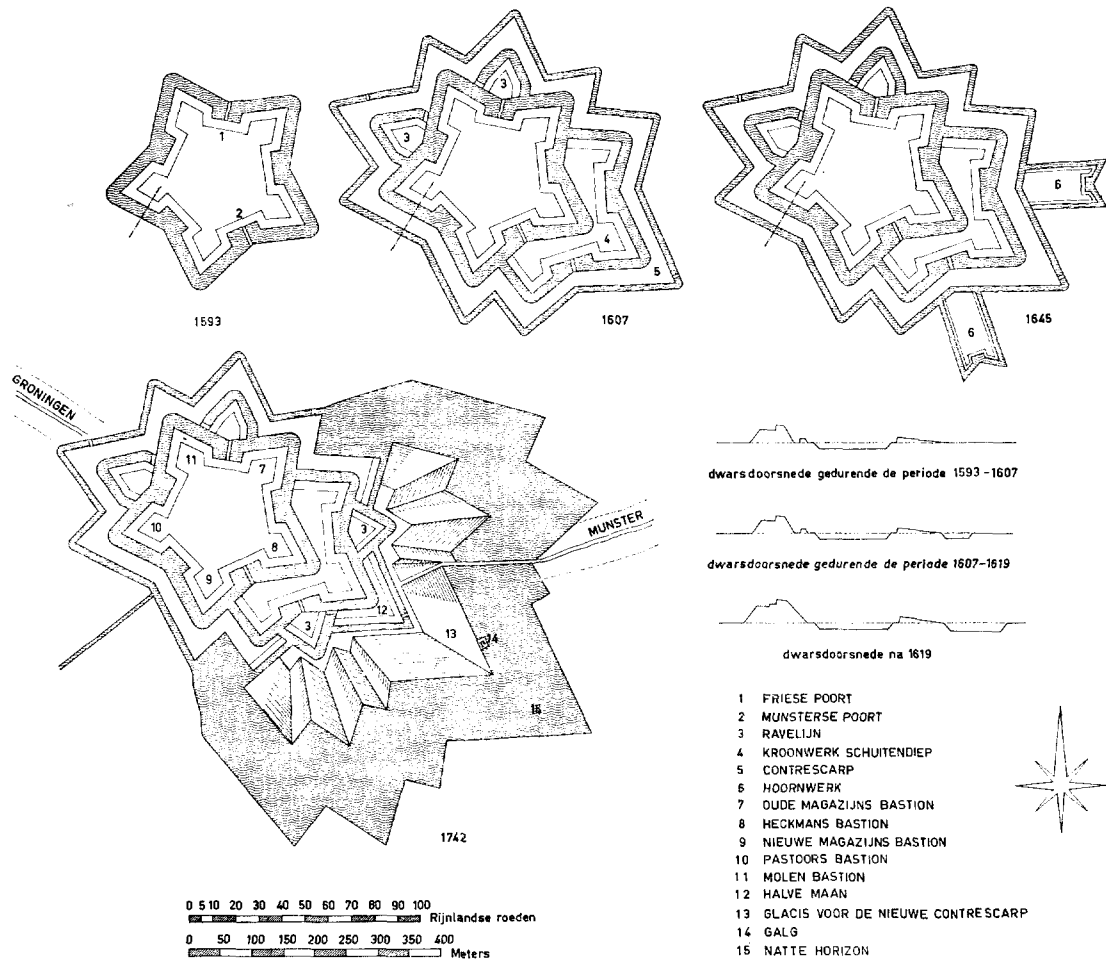

Fig. 2. Bourtange in 1593, 1607, 1645 en 1742.

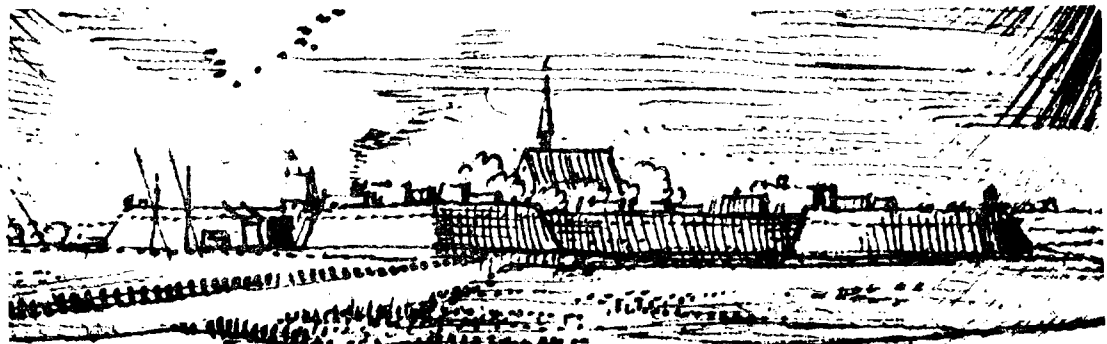
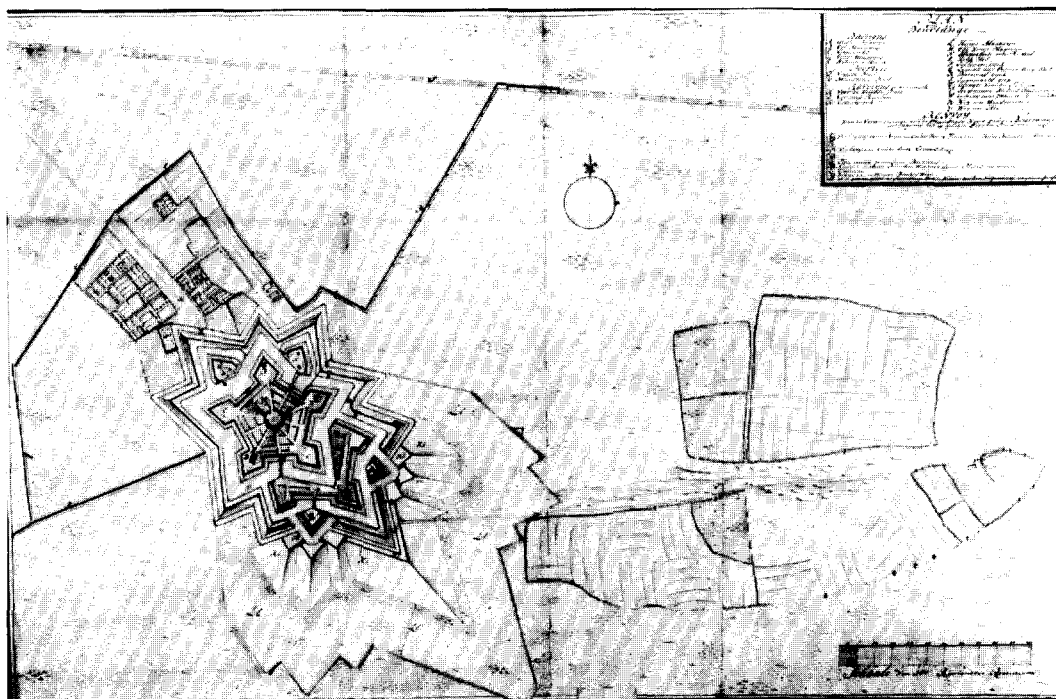
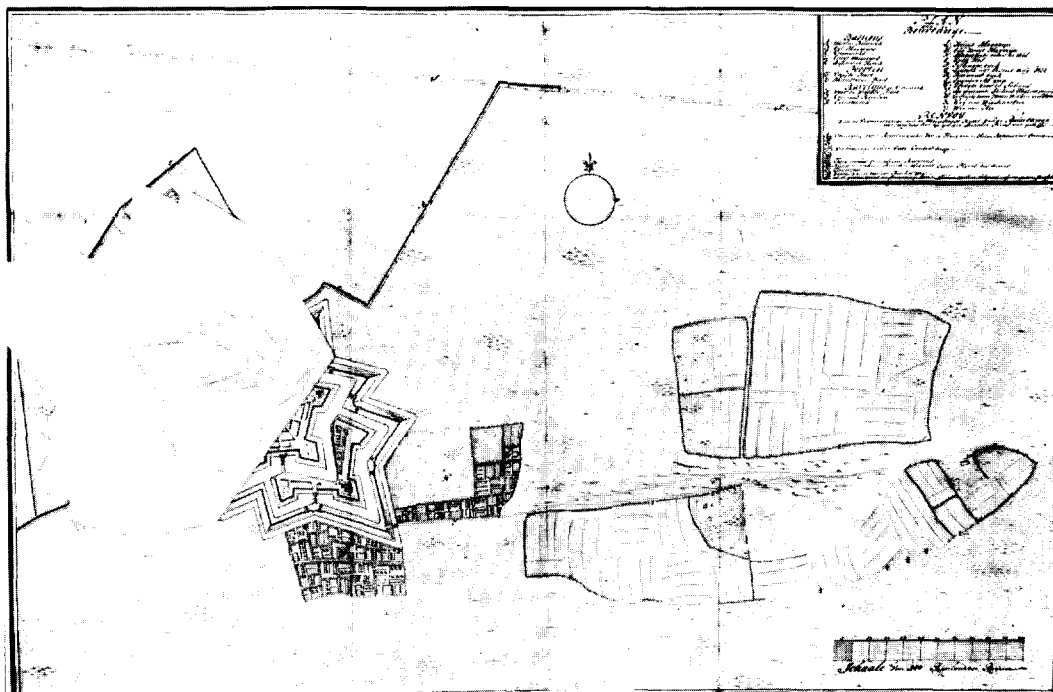

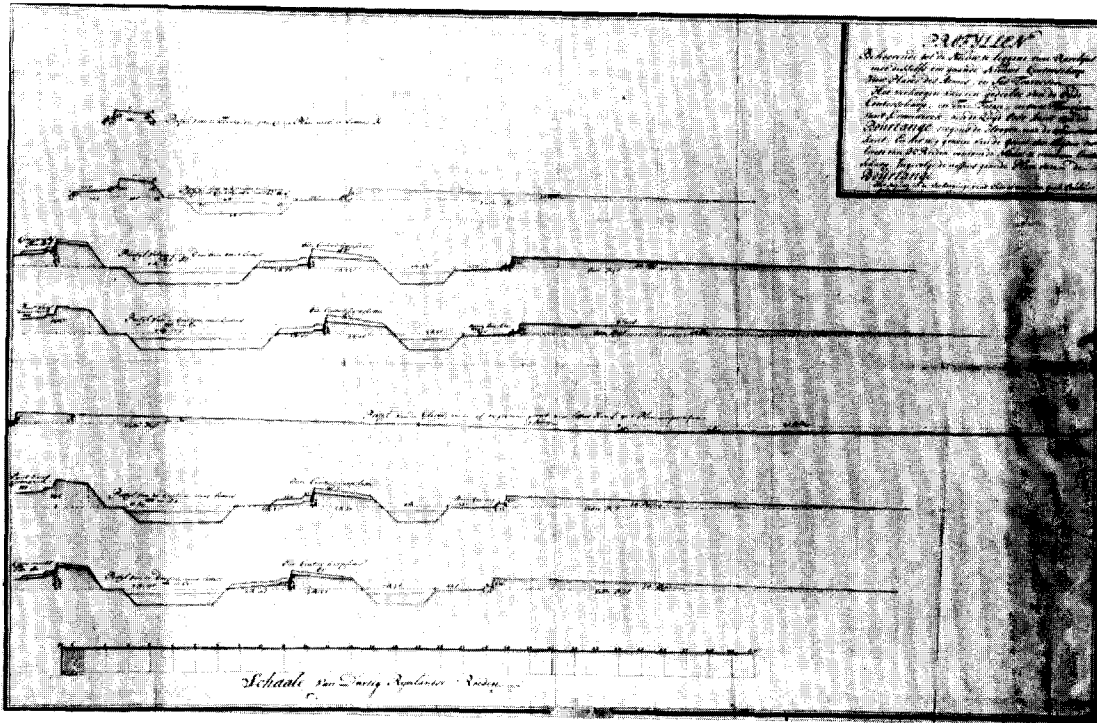
Fig. 3. Bourtange in 1635. Detail van een tekening door N. N. O. Roelant en B. Petri. Leiden, Universiteitsbibliotheek, verz. Bodel Nijenhuis, port. 47, nr. 58.

GESCHIEDENIS VAN DE VESTING BOURTANGE

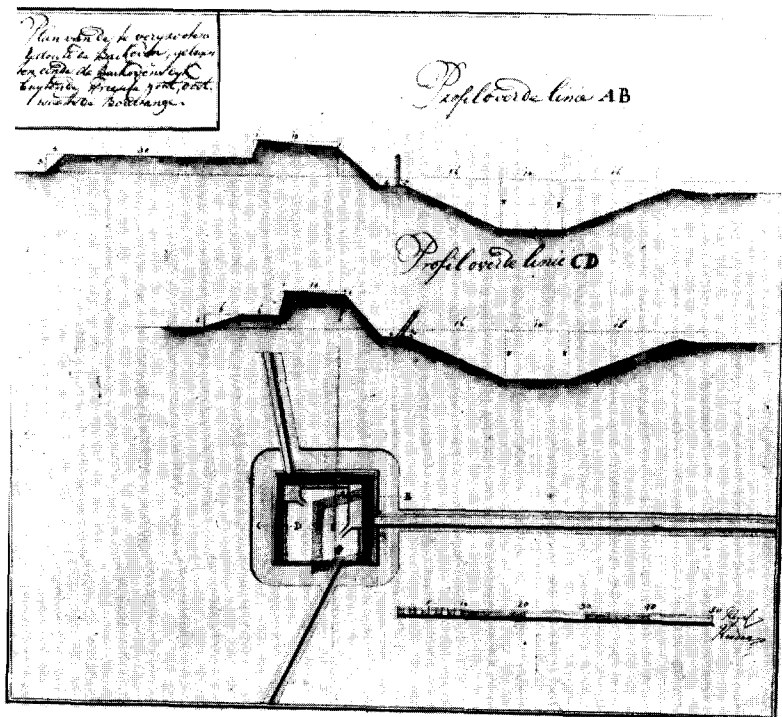

Afb. 4 en 5. Plattegrond van Bourtagne met los weg te klappen gedeelte, waarop de nieuwe voorwerken zijn aangegeven. Op 24 oktober 1737 door Pieter de la Rive ingediend bij de Raad van State.
(Alg. Rijksarchief, binnenl. krtn. nr. 3741)

GESCHIEDENIS VAN DE VESTING BOURTANGE

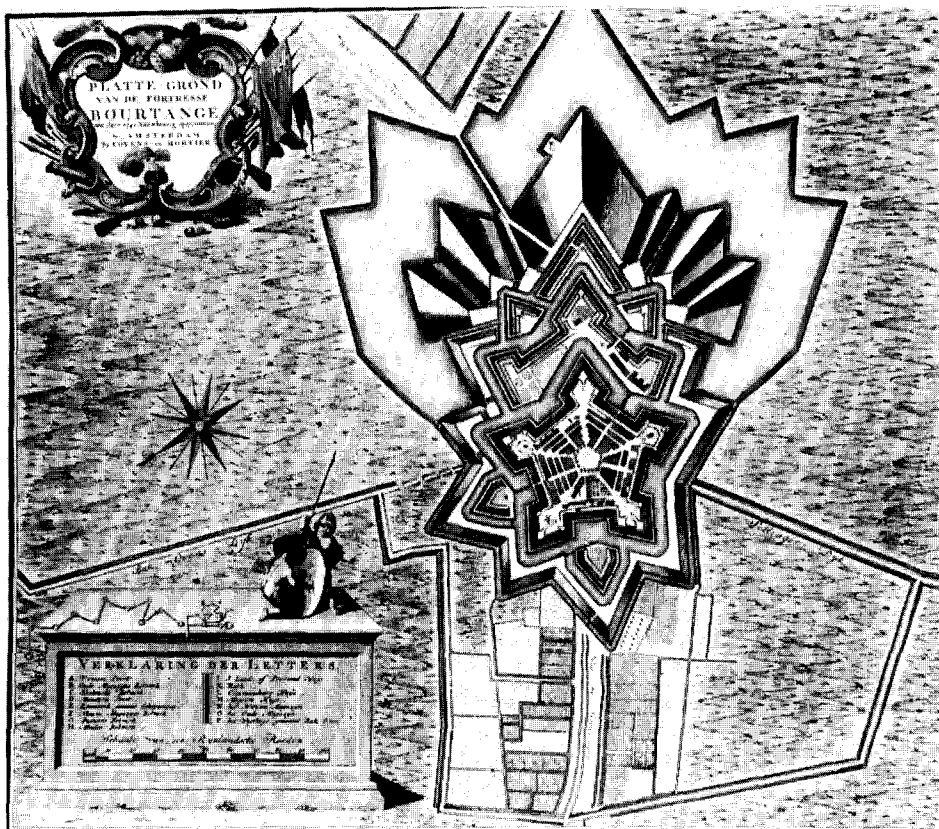
Afb. 6. Blad met profielen, behorend bij de kaart van Pieter de la Rive, gereproduceerd op afb. 4 en 5; 1737 (Alg. Rijksarch., binnenl. krtn. nr. 3741)

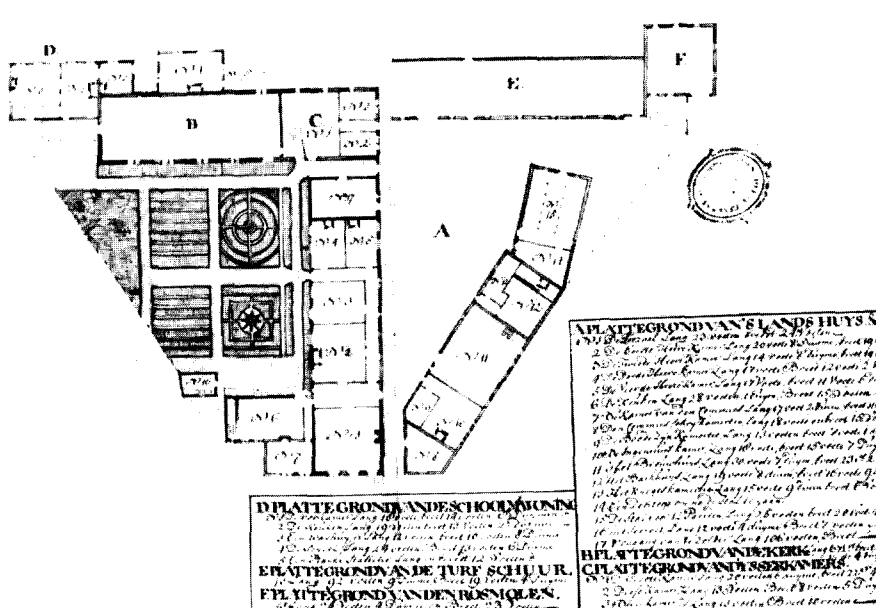
Afb. 7. Plattegrond en profielen van de redoute Backoven. Nieuw niet uitgevoerd ontwerp van een rechthoekige vorm. De oorspronkelijke ruitvorm gestippeld.

(Alg. Rijksarchief)

GESCHIEDENIS VAN DE VESTING BOURTANGE

Afb. 8. Plattegrond van Bourtange met kroonwerk, twee ravelijnen aan de westzijde, twee ravelijnen aan de oostkant en de natte horizon in 1742. Gravure van Covens en Mortier te Amsterdam. (Gemeente Vlagtwedde)

Afb. 9. Plattegronden van de gebouwen in het gedeelte tussen het molen- en pastoorsbastion, door Scherlenski en Engelhart, ter voldoening van een resolutie van 26 november 1749. (Den Haag, Alg. Rijksarchief)

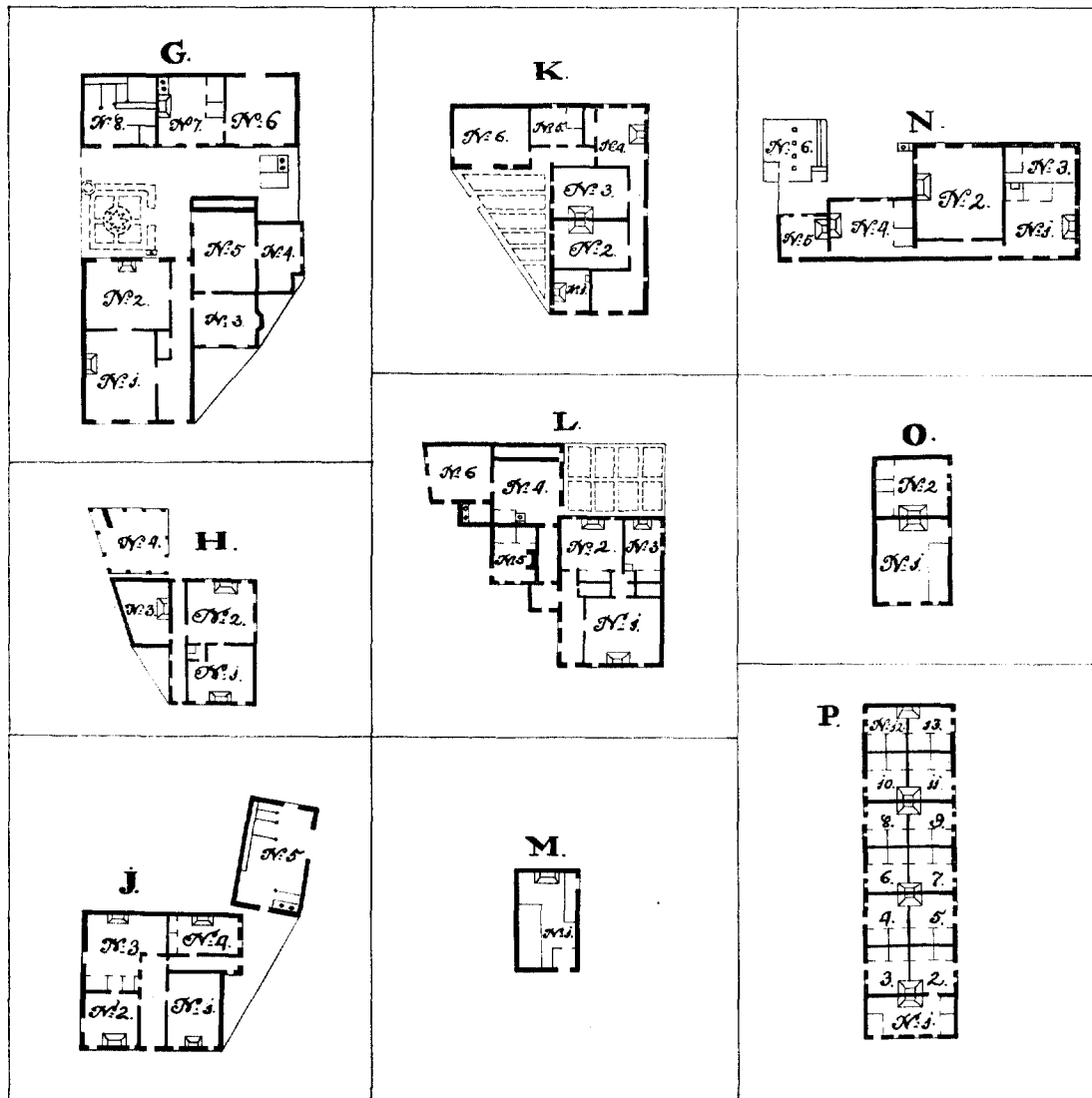

Fig. 4. Plattegronden van gebouwen in de vesting Bourtagne, naar Scherlenski en Engelhart, 1749. — G. COMMANDEURSLOGEMENT: 1 voorkamer (lang 22 voeten 5 duimen, breed 17 voeten), 2 achterkamer, 3 kelderkamer, 4 zijkamer, 5 grote keuken, 6 koetshuis, 7 kleine keuken, 8 stal. — H. MAJOORSLOGEMENT: 1 kelderkamer (lang 14 voeten, breed 15 voeten 6 duimen), 2 achterkamer, 3 keuken, 4 turfschuur. — J. KAPITEINSLOGEMENT NAAST CONVOOIMEESTER: 1 voorkamer (lang 18 voeten 6 duimen, breed 12 voeten 6 duimen), 2 voorkamer, 3 keuken, 4 achterkamer, 5 stal. — K. KAPITEINSLOGEMENT NAAST LANDSHUIS: 1 kelderkamer (lang 9 voeten 9 duimen, breed 9 voeten), 2 middelkamer, 3 achterkamer, 4 keuken, 5 washuis, 6 stal. — L. KAPITEINSLOGEMENT NAAST HOOPDWACHT: 1 voorkamer (lang 15 voeten 6 duimen, breed 18 voeten), 2 achterkamer, 3 kelderkamer, 4 keuken, 5 officierswacht, 6 stal. — M. CORPS DE GARDE DER HOOPDWACHT: 1 corps de garde (lang 24 voeten, breed 13 voeten 6 duimen). — N. PASTOORSLOGEMENT: 1 voorkamer (lang 18 voeten, breed 16 voeten 3 duimen), 2 middenkamer, 3 kelderkamer, 4 keuken, 5 washuis, 6 houten stal. — O. CORPS DE GARDE AAN DE MUNSTERSE POORT: 1 corps de garde (lang 20 voeten 4 duimen, breed 17 voeten), 2 barak. — P. BARAKKEN: 1 (lang 9 voeten 6 duimen, breed 20 voeten 6 duimen).

Stad en Lande. Ten aanzien van het commandement sloten beide gewesten op 21 maart 1629 een nader accord, dat het commandement in beide schansen gedurende de eerste drie jaren bij de Stad Groningen en Ommelanden zou zijn, gedurende de volgende drie jaren bij Friesland enz. Op 7 juni 1651 wijzigden zij dit aldus, dat het eerste commandement dat in de schansen Bellingwolderzijl, Bourtange, Langakkerschans en Lieroot zou openvallen, zou worden vervuld door Friesland, het tweede door Stad en Lande enz. ⁷.

17de eeuw

Over de bebouwing binnen de vestingwallen is uit de periode in de eerste helft van de 17de eeuw, op het kerkje na, niets bekend. Van een dichte bebouwing, zoals die honderd jaar later werd aangetroffen, is toen evenwel geen sprake geweest. De eerste gebouwen zullen langs de binnenzijde van de vestingwal hebben gestaan. Naast het kerkje moeten er reeds een militair magazijn, een aantal legeringsbarakken en twee poorten zijn geweest. Het kerkje, dat de Raad van State ten behoeve van het garnizoen in 1607 liet bouwen, was de eerste nieuw gebouwde protestantse kerk in dit gewest ⁸. Als eerste predikant trad op Johannes Ringelius ⁹. Het gebouwtje was zeer eenvoudig van opzet en bestond uit een zaaltje ter grootte van 67½ x 22½ voet, waarin de officieren en manschappen vaste zitplaatsen hadden (afb. 14). Of reeds toen op het dak een kleine toren werd aangetroffen, is niet bekend. In 1869 werd de kerk afgebroken en op vrijwel dezelfde plaats verrees toen het thans bestaande wit gepleisterde zaalkerkje met torentje. In de achtergevel van deze nieuwe kerk is een steen met wapen der Staten-Generaal ingemetseld. Deze memoriesteen die afkomstig heet te zijn van het in de 19de eeuw afgebroken militaire magazijn, kan worden beschouwd als de fundatiesteen der vesting. De tekst onder het wapen luidt:

ANO 1593 IN DE MAENT AUGUSTI IS DESE FORTRESSE ALHIER OP DE / BOURTANGE TOT DIENSTE DER GENERALITEIT DUER DIE NEERSTIGE / BELEY-

⁷ *Resolutiën der Staten-Generaal*, IX, 1596-1597, (1926), 202-204, 219, 303, 312. — *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, IV, Leeuwarden 1782, 899, 901, 911, 912, 926. — Brief A.R.A. nr. 4886 St-G. — H. L. Wichers, *Verklaring van het Tractaat van Reductie der stad Groningen aan de Unie van Utrecht*, Groningen 1796, II, 135, 136. — P. J. van Winter, *Westerwoldse generaliteitsland* (1948), 88-93.

⁸ C. H. Peters, *Oud-Groningen, Stad en Lande, Gro-*

DING EN DE BEVORDRING DES WELGEBOREN HEEREN HEERE WILHELM / LUDWICH GRAEFF TOT NASSOU CATZENELNBOKEN VIANDEN DIETZ ETC. / STATHOLDER ENDE CAPITEYN GENERAAL IN VRISLANT ENDE BIJ DEN HEEREN GEDE / PUTEERDE STATEN ALDAN AENGELEYT IN CORTEN TYT IN DEFENSIE GEBRACHT (afb. 15).

De kerk bezit een eenvoudige bontgeverfde preekstoel (uit het midden der 18de eeuw); enige grafzerken, waarvan de oudste uit 1721; een Credobord van ± 1600 in de vorm van een drieliuk met op het hoofdpaneel de tien geboden en het Onze Vader in een Vredeman-de-Vries-cartouche, op de zijpanelen het Symbolum Apostolicum en I Cor. II ¹⁰.

Onder de indruk van de inval van Spinola in 1606 in Twenthe heeft men de schans in 1607 aan oostzijde uitgebreid met een kroonwerk (later Schuitendiep geheten), bestaande uit een bastion en twee halve bastions en aan de westzijde met twee ravelijnen ¹¹ (afb. 2 en fig. 2). In het jaar 1619 werd de hoofdwal verbreed en verhoogd waarbij de onderwal in het lichaam van de hoofdwal werd opgenomen (afb. 1). Hieraan werden, blijkens de afbeelding van de schans in het *Tooneel der Steden* van Johannes Blaeu uit 1649, enige jaren later aan de oostzijde nog twee hoornwerken toegevoegd (afb. 3 en fig. 2).

In 1665 dreigde een inval van de bisschop van Munster in Westerwolde. Blijkens een op 18 april 1665 aan de Staten-Generaal uitgebracht rapport bleek Bourtange slecht te zijn voorzien van ammunitie en levensmiddelen. Volgens de memoires van de Franse graaf de Guiches bestond het garnizoen onder de Friese kolonel Gerrit van Amma uit slechts vijftig man. De schans was geheel vervallen, de palissaden waren omgestort en de doornheggen op de taluds verdord, terwijl de klap en de hamei voor het ravelijn voor de Friese poort waren neergevallen. Alles werd hersteld, het geboomte rondom gekapt en het garnizoen versterkt met een compagnie krijgsvolk onder kapitein Ter Ham, bevelhebber der stadhoudelijke garde. Tijdens deze bisschoppelijke inval

ningen 1921, 85-86.

⁹ H. H. Brucherus, *Gedenkboek van Stad en Lande*, Den Haag 1940.

¹⁰ M. D. Ozinga, *Oost Groningen = De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, VI 1, Den Haag 1940, 198.

¹¹ F. J. G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatse leger 1568-1795*, II, Breda 1913, 391.

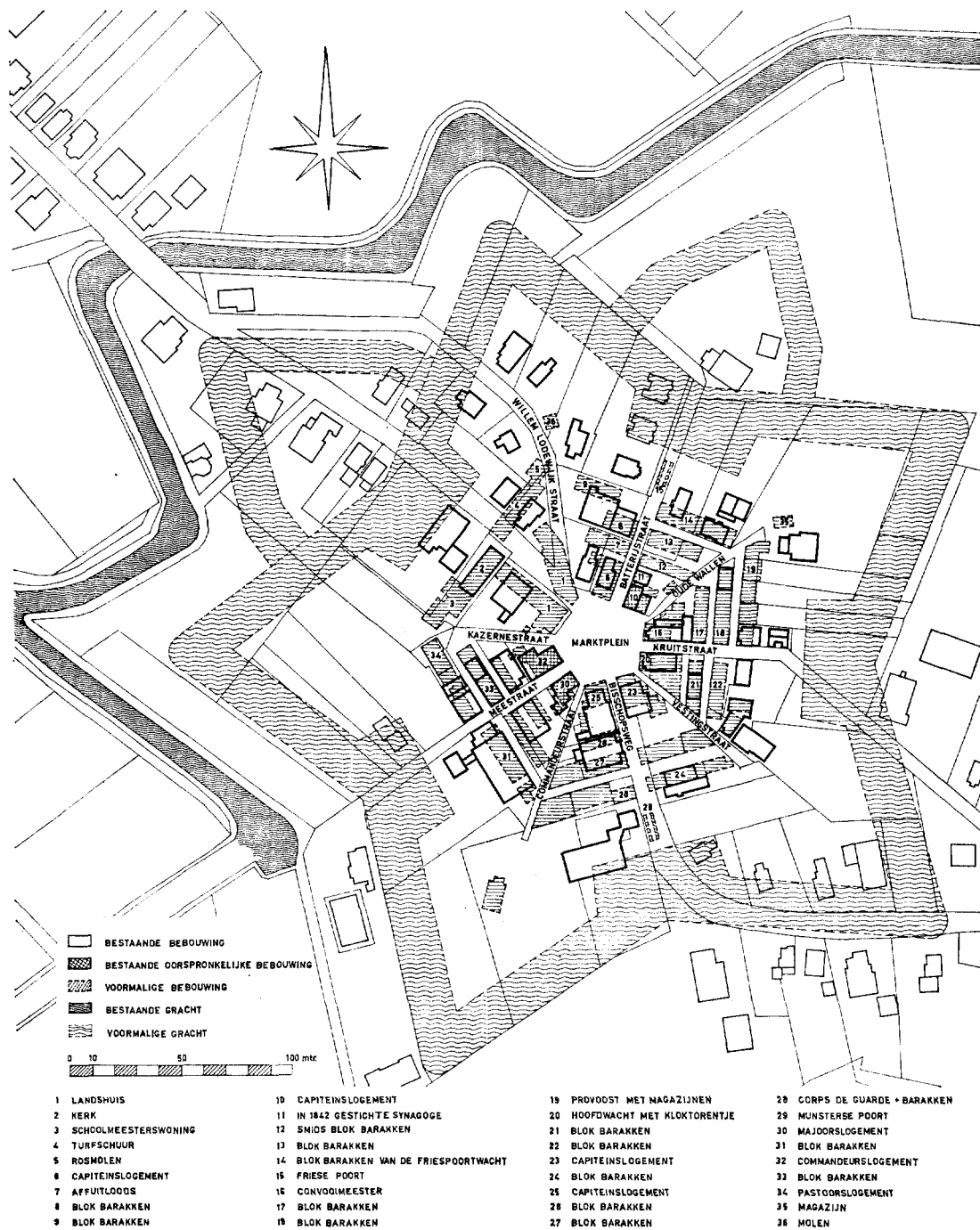

Fig. 5. Bestaande kadastrale situatie te Bourtagne met gestippeld de vroegere gebouwen en grachten.

wist Bourtange zich als enige vesting van het door inundatie tot eiland geworden Westerwolde te handhaven¹². In die periode of kort daarvoor werd ten behoeve van de huisvesting voor de extra militairen een groot aantal huizen gebouwd. Ofschoon op geen der uit die tijd bekende kaarten bebouwing binnen de vesting is aangegeven, kan aangenomen worden, dat de stebouwkundige structuur, bestaande uit het centraal gelegen vijfzijdig pleintje toen is ontstaan. Uit de hoekpunten en zijden van dit pleintje werden straatjes aangelegd naar de bastions, de courtines en de beide poorten (Friese en Munsterse poort).

Daar de kracht van de vesting Bourtange was gelegen in de drassigheid van het omringende moeras, liet de provincie in juni 1672, toen de tweede bisschoppelijke inval dreigde, door luitenant-generaal Carel Rabenhaupt de Ruiten-A ten zuidwesten van Bourtange stoppen door een dam, nu Rijsdam, waarbij een redoute werd aangelegd. Het water werd door een kanaal, nu het Moddermansdiep, naar de grachten van de vesting geleid. De uitgegraven grond werd aan de westzijde van het kanaal neergelegd en diende tot leidijk, de Sellinger dijk. Te snelle afstroming van het water werd belet door een leidijk ten noorden van Bourtange, die door de redoute Bakoven werd bewaakt tegen moedwillige doorbraak.

Deze redoute had de vorm van een ruit en mat over de vier zijden 10 en 11.5 roeden. Aan het einde van de 18de eeuw werd een plan gemaakt de redoute te vergroten en te verbeteren tot een rechthoek; het ruitvormige schansje werd hiervoor gesloopt (afb. 7). Tot de aanleg van de rechthoek is men evenwel nooit overgegaan. Tijdens verschillende waterstaatkundige werken werd deze ruitvormige redoute in 1966 door het Waterschap Westerwolde, nadat de oude grachten door middel van gegraven dwarsprofielen waren teruggevonden, gerestaureerd.

Het garnizoen van Bourtange, bestaande uit twee compagnieën onder sergeant-majoor Ber-

nard Prott, bracht de schans zo goed mogelijk in staat van tegenweer. De hoornwerken aan de oostzijde werden geslecht, daar deze schadelijk waren. De bezetting was namelijk te gering om ook deze hoornwerken nog te bemannen. Het kerkhof, westelijk buiten de schans, dat te hoog lag in verhouding tot de vesting, werd afgegraven. Hetzelfde gebeurde met de zandheuveld langs de weg ten oosten van het kroonwerk¹³.

De bisschop van Munster veroverde eind juni en begin juli 1672 zonder veel moeite de steden en schansen Ootmarsum, Oldenzaal, Enschede, Almelo, Delden, Goor, Borculo, Groll, Bredevoort, Deventer, Lochem, Zwolle, Kampen, Rouveen, Hasselt, Zwartsluis, Genemuiden, Vollenhove, Meppel, Blokzijl, Kuinre, Steenwijk, Ommerschans, Dylerschans, Nieuweschans, Oudeschans en Winschoterzijlschans. Op 11 juli, de dag waarop de sterke vesting Coevorden zich aan hem overgaf, werd ook Bourtange opgeëist. Commandeur Prott was vastbesloten Bourtange tot de uiterste druppel bloed te verdedigen en weigerde. Daarna liet de bisschoppelijke bevelhebber Martel aan Prott 200 000 guldens of het beste adellijke stift in Westfalen aanbieden. Prott liet evenwel antwoorden, dat hij voor de bisschop evenveel kogels had. De bisschop blokkeerde vervolgens Bourtange door een bezetting te leggen op het huis te Wedde en in de Brugschans ten zuidoosten van Winschoten, maar viel de vesting niet aan. Hij wijdde zich geheel doch vergeefs aan het beleg van Groningen¹⁴.

Let men op het grote aantal steden en schansen, dat in die befaamde juni- en julidagen van 1672 in handen viel van de krijgslustige bisschop, dan wordt duidelijk welk een kracht van de onneembare vesting Bourtange uitging.

Nadat het gevaar weer was geweken, zakte de verdediging der frontieren weer terug in de oude verwaarlozing. In 1681 bezocht de koning-stadhouder Willem III het noorden. Het moeras rondom de schans bleek geheel droog te zijn, doordat de leidijken, die het water moesten op-

¹² A. J. Smith, „De eerste bisschoppelijke invasie”, *Groningsche Volksalmanak*, 1903, 123 en 127.

¹³ J. P. Koster, *De provincie Groningen en hare defensie in de laatste twee eeuwen*, Groningen 1874, blz. 4 der bijlagen. — F. J. G. ten Raa en F. de Bas, *o.c.*, II, 390. — W. B. S. Boeles, „De krijgsverrichtingen van de bezetting in de Bourtange, gedurende de Munstersche oorlogen, in 1664-1666 en 1672-1674, volgens de aantekeningen van den kapitein Gajus van Jeltinga”, *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen*, III,

Groningen 1866, 288, 293, 304.

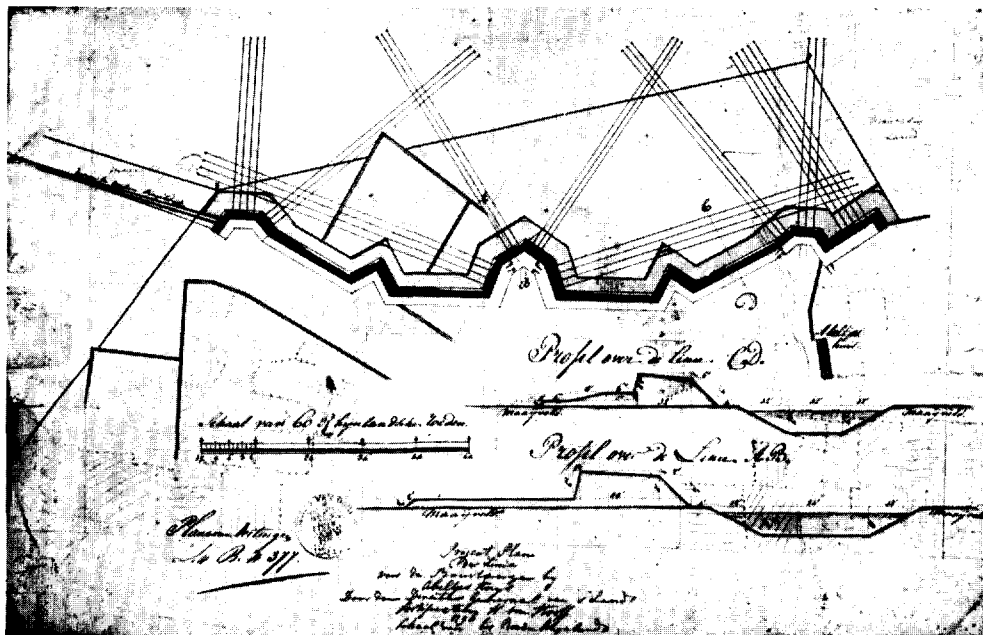
¹⁴ Boeles, *o.c.*, 291. — C. P. L. Rutgers, „Bernard Johan Prott en zijne verdediging van het fort Bourtange”, *Groningsche Volksalmanak*, 1903, 45. — *Kronijk van Groningen en de Ommelanden*, Groningen 1743, 246.

¹⁵ Koster, *o.c.*

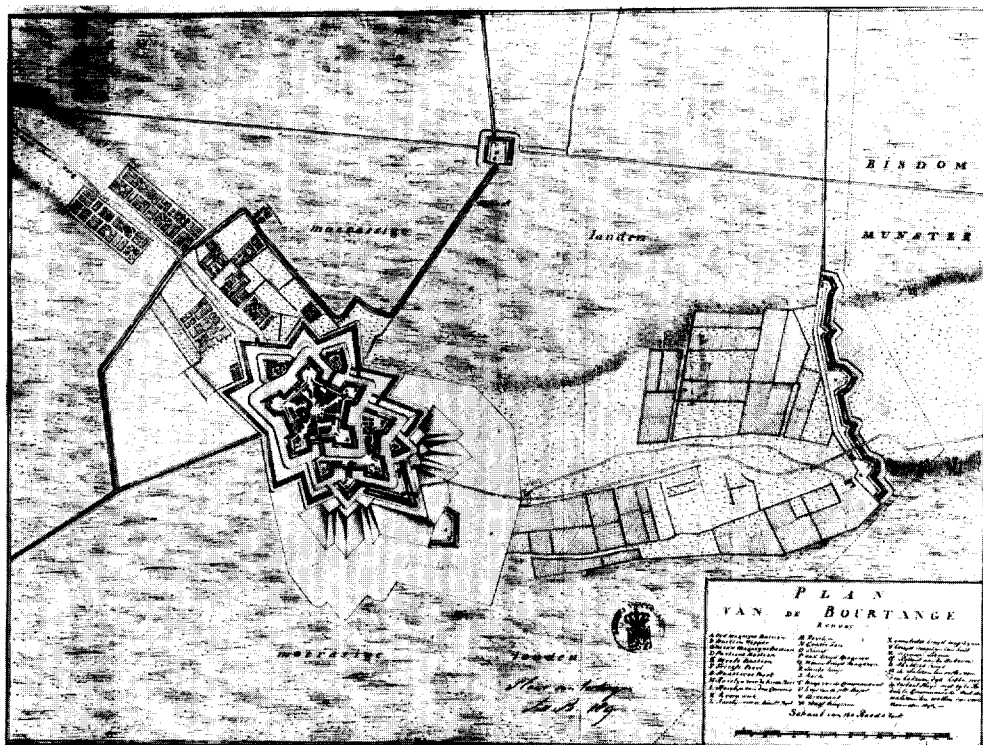
¹⁶ A.R.A. St. Gen. nr. 8915.

¹⁷ J. W. van Sypesteijn, *Het leven van Menno baron van Coehoorn, beschreven door zijnen zoon Gosewijn Theodoor baron van Coehoorn*, Leeuwarden 1860, 114.

GESCHIEDENIS VAN DE VESTING BOURTANGE

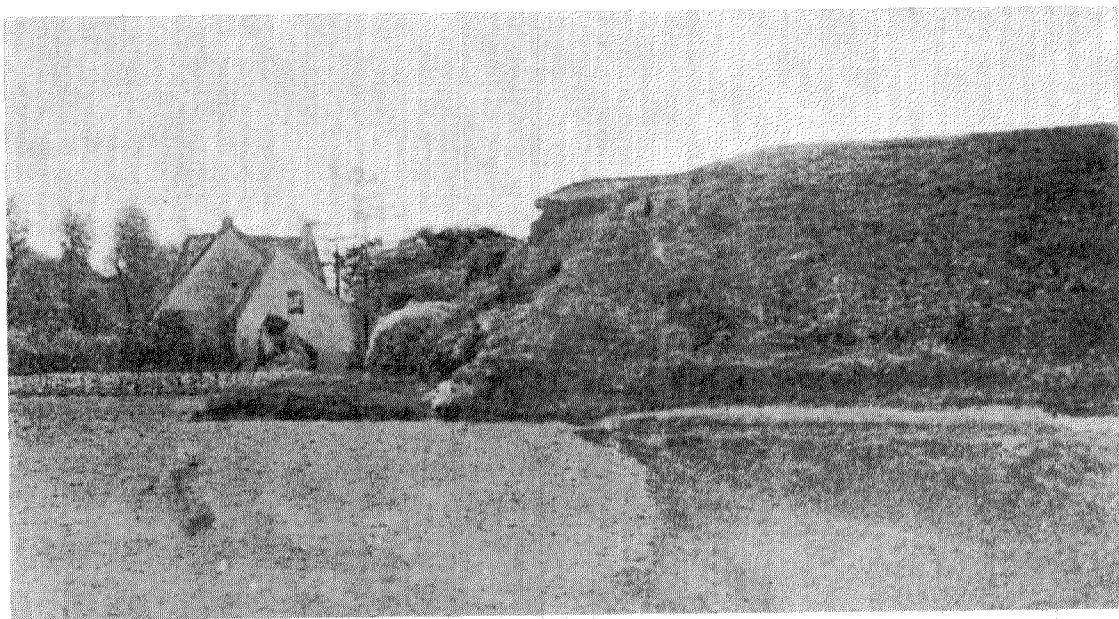

Afb. 10. Plattgrond van de linie in 1796, aangelegd ter lengte van 637 meter.

Afb. 11. Plattgrond met het hele gebied met redoute Bakoven en linie in 1798.
(Alg. Rijksarch. B 189 Genie)

GESCHIEDENIS VAN DE VESTING BOURTANGE

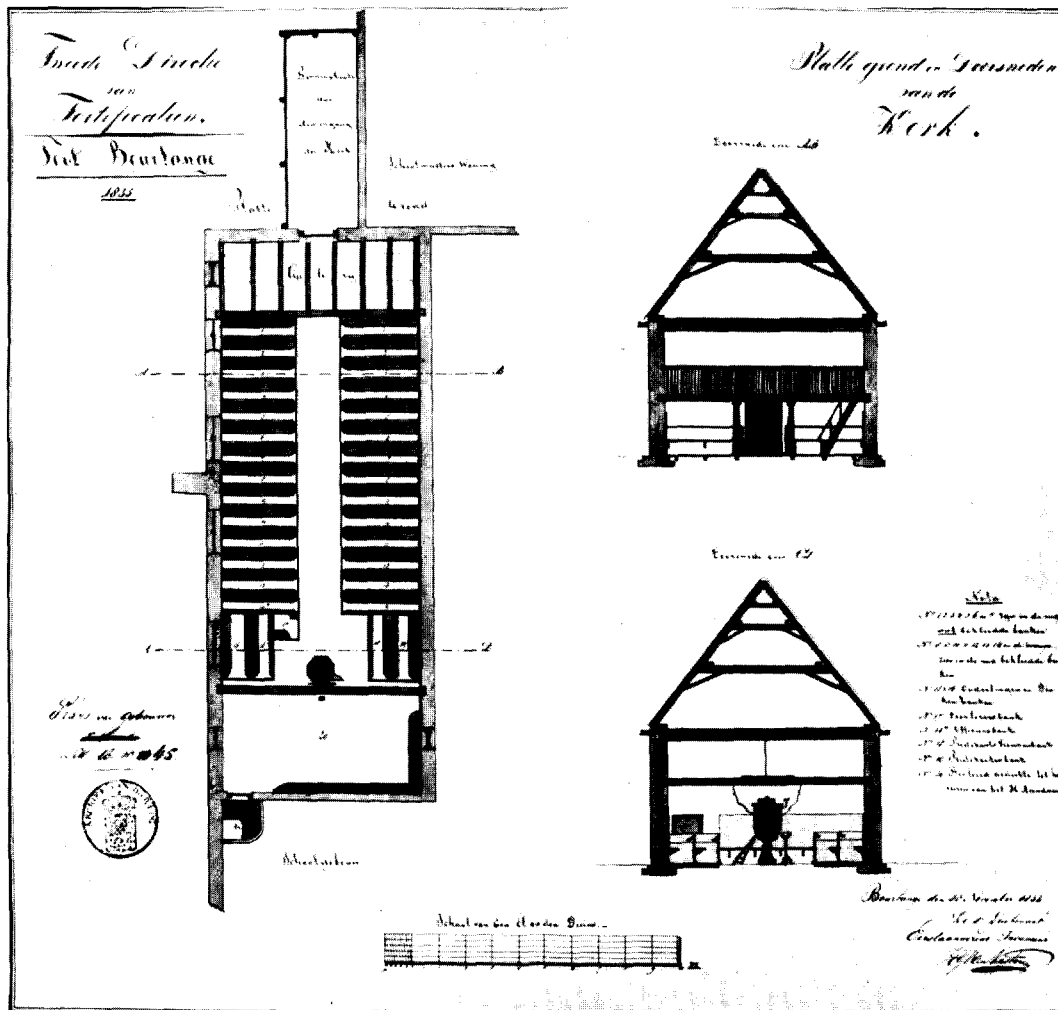

Afb. 12. Restant van de vestingwal in het begin van de 20ste eeuw, naar een prentbriefkaart.

Afb. 13. Luchtfoto, 1957, met ingetekende schans uit kavellijnen herleid.

(Topogr. Dienst, Delft)

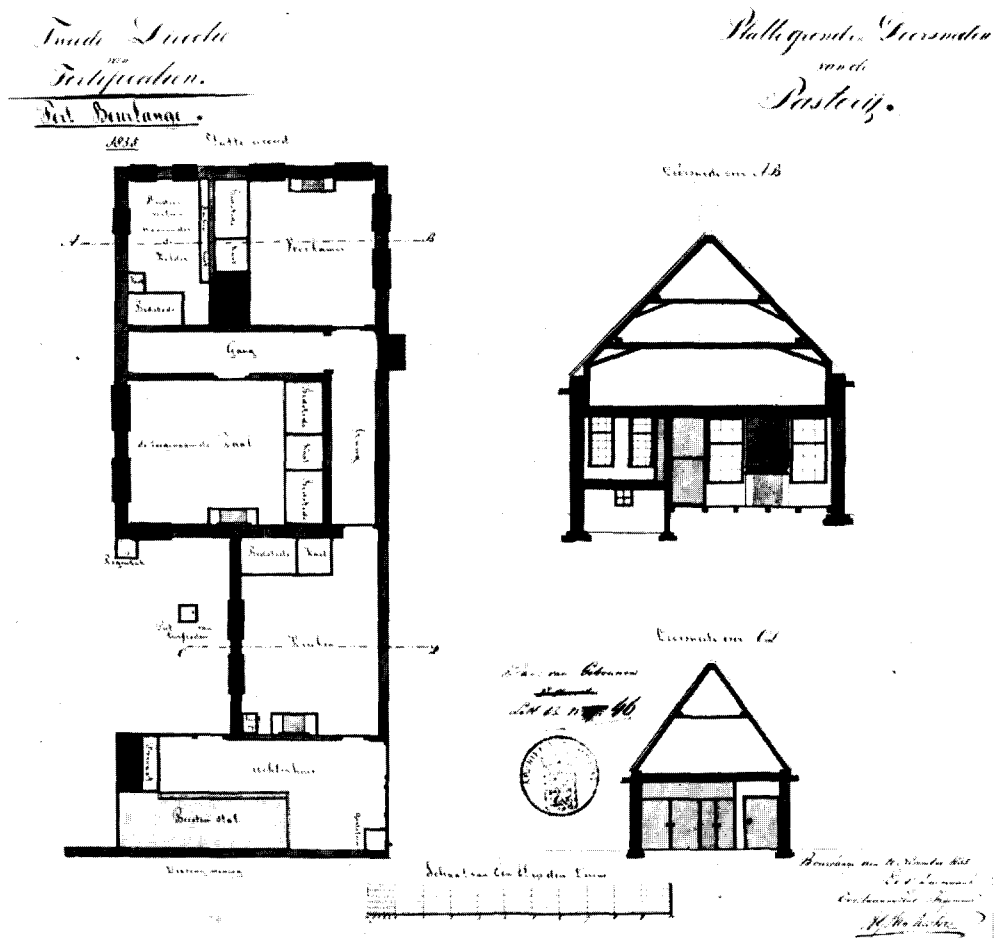
Afb. 14. Plattegrond en doorsnede van de herv. kerk uit 1605, getekend in 1835.
(Alg. Rijksarch., Litt. B. nr. 45)

Afb. 15. Memoriesteen uit 1593 met wapen der Staten-Generaal, thans in de achtergevel der herv. kerk.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 16. Wapenstein, 1742, afkomstig van de Munsterse poort te Bourtonge.
(Groningen Museum)

Afb. 17. Opmeting van het pastoorslogement in 1835.
 (Alg. Rijksarchief, plans v. gebouwen, Litt. B. nr. 46)

Afb. 18. De in 1929 afgebrande pastorie met links een gedeelte van een toen nog aanwezige barak.

Afb. 19. Voormalig majoorlogement, Marktplein 6, in 1949 gerestaureerd. (Foto Monumentenzorg)

houden, waren doorgestoken. Het moeras was gedeeltelijk ontwaterd door sloten en watergangen en tot weiden en hoven gemaakt¹⁵. In het verbaal „Van Het Jaar MDCLXXXII”¹⁶, opgemaakt door ingenieur J. van Alberding (controleur der fortificatiën ter repartitie van Friesland, die bij gelegenheid van het dispuut tussen Menno van Coehoorn en de kapitein en ingenieur Louis Paen een van de twee mannen was, die Menno van Coehoorn terzijde stonden)¹⁷ wordt vermeld dat aan de zijde van de Friese en Munsterse poort vele moestuinen en kampen worden aangetroffen, „streckende tot groot nadeel van de forteresse”. „Van de twee gedemolieerde Hoornerwerken”, zo lezen wij verder, „was het eene tot een kamp en het andere tot Hoven en Moesthuijnen geaproëeert”. De beide in 1672 gesloopte hoornerwerken waren dus niet geheel afgegraven, maar lagen nog zo hoog boven het moeras, dat de manschappen ze voor genoemde doeleinden konden benutten (zie afb. 4 en 5). Bij dit Verbaal geeft een kaart de toestand van het gehele gebied tussen het klooster Ter Apel en de Dollart aan.

18de eeuw

In het jaar 1701 wordt door de Staten-Generaal aan Menno van Coehoorn raad gevraagd, welke werken aan de fortificatiën in het land, waarbij ook die langs het oostelijk frontier, zouden kunnen worden uitgesteld, totdat meer geld beschikbaar zou zijn. Op 22 oktober 1701 bevond van Coehoorn zich te 's-Gravenhage om met de gecommitteerden uit de Raad van State omtrent dit onderwerp te overleggen. Op zijn voorstel werd op 11 november van dat jaar door de Raad bepaald, dat met het uitvoeren van bepaalde werken — geschatte kosten twee miljoen gulden — nog onverwijld zou worden begonnen. Als neigende in de lijst van deze werken wordt Bourtange vermeld, waar een contrescarpe met twee lunetten naar de zijde van Munster moet worden aangebracht¹⁸. Ofschoon wel enige verbeteringen werden uitgevoerd, zijn deze werken toen niet aangelegd; blijkbaar was toch nog onvoldoende geld beschikbaar. In het jaar 1737 werd door de ingenieur Pieter de la Rive bij de Raad van State een tekening ingediend, houdende verbeteringen aan het fort Bourtange (afb. 4 en 5). Op duidelijke wijze is door De la Rive op de kaart van de bestaande toestand door middel van een los om te vouwen gedeelte, de voorgestelde verbetering aangegeven. Een bijbehorend blad met profielen

¹⁸ Van Sypesteijn, *o.c.*, 139, 140.

geeft een juist inzicht betreffende de doorsneden van bestaande en nieuw te maken wallen en grachten (afb. 6). In 1738-1742 wordt de schans opnieuw opgemaakt. Een in 1742 in de Munsterse poort aangebrachte wapenstein brengt de samenwerking tussen de Staten-Generaal en de beide betrokken provinciën op treffende wijze in beeld (afb. 16). De door De la Rive voorgestelde verbeteringen werden bij die gelegenheid uitgevoerd. Aan de oostzijde werden twee ravelijnen toegevoegd. Het als contrescarp geleidelijk naar de vesting oplopende voorterrein werd afgegraven tot een natte horizon, overeenkomstig de inzichten van Menno van Coehoorn. Na het gereedkomen van deze verbeteringen, die mede noodzakelijk waren wegens het steeds meer opdrogen van de rond het fort gelegen moerasgronden, had de vesting haar grootste omvang bereikt (fig. 2). Ook de bebouwing, die was gesitueerd in een fraai symmetrisch gerangschikt patroon van radiale straten, was toen geheel voltooid, waarbij ook op het kroonwerk Schuientdiep een aantal barakken werd aangetroffen. In hetzelfde jaar 1742 wordt door de firma Covens en Mortier een fraaie plattegrond van de forteresse uitgegeven (afb. 8).

Enige jaren later werd door de directeur van het departement van Westwoldingerland, ter voldoening aan een resolutie van 26 november 1749 van de Raad van State ter regeling van het onderhoud van o.a. Bourtange, aan de kapitein ingenieur Scherlenski en de ingenieur Engelhart opgedragen de plattegrond van alle landsgebouwen, magazijnen, arsenalen, kazematten en wachthuizen in tekening te brengen¹⁹. Dankzij deze plattegrondtekeningen is een goed inzicht verkregen omtrent de bebouwing en het gebruik van de gebouwen uit de periode waarin de forteresse Bourtange, ofschoon reeds over het top punt van haar roem, haar meest voltooide vorm had gekregen. Gebleken is, dat slechts enkele huizen toebehoord moeten hebben aan particulieren, het merendeel was landseigendom en voor vrijwel alle gebouwen kon worden achterhaald op welke plaats zij hebben gestaan. Het meest westelijke trapeziumvormig bouwblok, waarin het landshuis was gelegen, is als enige geheel door Scherlenski in kaart gebracht (afb. 9). Naast het in 1607 gebouwde kerkje, B, met aan de noordoostzijde een aangebouwde „ijsserkamer”, C, stond hier „'s Landshuis”, waarin zich een eetzaal, vier herenkamers, een keuken, twee com-

¹⁹ A.R.A., Genie, Plans voor gebouwen B39, Atlas van Scherlenski.

mieskamers, een bodekamer, een ingenieurskamer, een brouwhuis, een bakhuis, een knechtkamer en een stalruimte voor twaalf paarden bevonden. Tegen de kerk, aan de westzijde vlak onder de vestingwal, bevond zich de schoolmeesterswoning en een schoollokaaltje ter lengte en breedte van 12 en 10 voeten, 6 duimen. Voorts waren hier nog een turfschuur en een rosmolen aanwezig. De tuinen zullen naar een bepaald model aangelegd zijn geweest.

In oostelijke richting naast het landshuis stond aan het marktplein een kapiteinslogement met daarnaast nog een kapiteinswoning (fig. 4, K-J). Dit laatste woonhuis is nog aanwezig. Tussen beide gebouwen lag de tegenwoordig geheten Batterijenstraat naar de Friese poort. Noordelijk achter het kapiteinslogement J werd in 1842 een synagoge gebouwd. Langs de oostelijke zijde van het vijfzijdig marktplein stonden een woonhuis voor de convooimeester en een gebouwtje voor de „soldate corps de garde der hoofdwacht” (fig. 4, M). Het betrof hier een kleine wachtruimte met één toegangsdeur en één raam, afgedekt met een zadeldak, waarop een klein torentje met luidklok. Langs de zuidelijke aangrenzende zijde stond nog een tweetal kapiteinswoningen, van één is de plattegrond bekend (fig. 4, L). Tussen beide panden liep de toegangsstraat (thans Bischopsweg) naar de Munsterse poort. Aan de laatst overgebleven zijde van het plein trof men het majoorlogement en het commandeurslogement aan (fig. 4, resp. H en G). Beide gebouwen zijn, ofschoon het commandeurslogement sterk is gewijzigd, nog aanwezig. In het driehoekig bouwblok, waarvan het commandeurshuis deel uitmaakte, lag langs de vestingwal het z.g. pastoorlogement (fig. 4, N), een 17de-eeuws woonhuis, onder een steil zadeldak. In het eerste kwart van de 19de eeuw werd de zijgevel verbouwd. In het midden werd een toegangsdeur in een omlijst kozijn aangebracht met aan weerskanten twee zesruitslichtkozijnen, overeenkomstig de mode uit die tijd (afb. 17 en 18). De woning is in 1929 door brand verwoest.

De soldaten werden ondergebracht in barakken, waarvan er verscheidene in Bourtange hebben gestaan. Over het algemeen waren deze barakken vrij lang met direct langs de beide (lange) zijgevels een keienstraatje. De gebouwen werden in baksteen uitgevoerd en waren voorzien van een zadeldak (helling $\pm 50^\circ$), afgedekt met pannen. Op afb. 18 is een kopgevel van de naast de pastorie gelegen barak zichtbaar. De woonruimten in deze legeringsbarakken waren zeer

beperkt. Veelal bestond het uit één vertrek, waarin een stookgelegenheid was aangebracht. Dit vertrek, dat toegankelijk was door één buitendeur en waar slechts één raamkozijn voor licht en ventilatie zorgde, deed dienst als woon-, kook- en slaapgelegenheid (fig. 4, P). De zolderverdiepingen, die door middel van ladders bereikbaar waren, konden mede als slaapvertrek worden gebruikt. Bij elk gebouw werd aan de buitenzijde één houten bijgebouwtje met één of meer privaten opgetrokken.

Langs de vijf zijden van het marktplein werd reeds een boombeplanting aangetroffen. De dorpspomp, een voor die tijd onmisbaar onderdeel voor de leefgemeenschap, stond midden op het pleintje.

Ondanks de in 1742 aan de vesting uitgevoerde verbeteringen, werd de forteresse in hoge mate verzwakt door het steeds droger wordende moeras. Ter extra-versterking werd in 1796 bij het z.g. Abeltjeshuis, een in 1945 verwoeste herberg vlakbij de rijksgrens, een linie of retranchement ter lengte van 637 meter en voorzien van een bastion, twee redans en een batterij, dwars op de weg aangelegd (afb. 10). Het gehele gebied werd daarna in 1798 in kaart gebracht. Hieruit blijkt, dat aan het meest vooruitgeschoven deel van het glacis van het fort Bourtange een lunet was aangebracht. De op deze kaart aangegeven rechthoekige redoute „Bakoven”, noordelijk van Bourtange, is evenwel zoals gezegd nimmer uitgevoerd (afb. 11).

19de eeuw

Door luitenant-kolonel-ingenieur S. G. Eckzinge werd op 2 november 1819, na instructie van luitenant-generaal Baron Krayenhoff, inspecteur-generaal der fortificaties, een memorie samengesteld²⁰. Hierin komt voor een „korte beschrijving als ook van de inundatiën welke kunnen gesteld worden om de verdediging behulpzaam te zijn”. Voorts blijkt uit deze memorie, dat de moerassen in het droge seizoen voor voetgangers en zelfs op sommige plaatsen voor boerenwagens passabel waren, doch niet geschikt konden zijn voor een militaire operatie. Eckzinge meende echter, dat een nieuw inundatiesysteem door middel van het verleggen van leidijken en andere waterstaatkundige werken noodzakelijk was. Hij stelt zelfs voor om de enige jaren daarvoor aangelegde linie en de redoute Bakoven te doen slechten. Hij acht dat „eene linie als deze

²⁰ A.R.A. B192-B193, port. XIX.

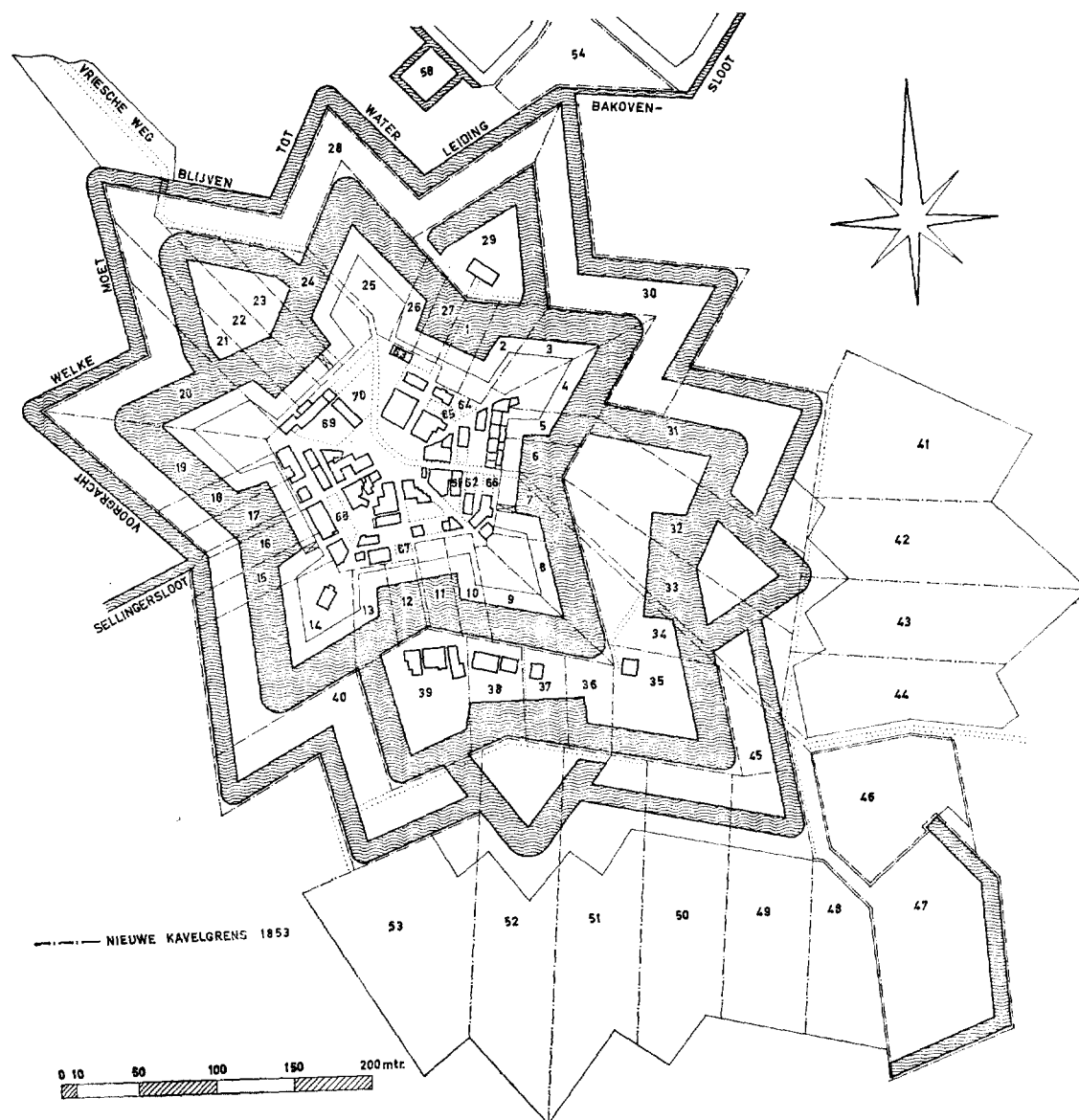

Fig. 6. Schets van de te verkopen percelen Rijksmilitaire gronden enz., behorende tot de vestingwerken van het fort Bourtagne, 1853. Elke nieuwe kavel heeft een nummer.

niet anders als zeer nadelig voor het fort beschouwd kan worden". Ook was hij van mening, dat het fort Bourtagne te klein was om een goed uitgerust leger te kunnen herbergen, zodat hij een nieuw plan ontwierp, dat neer kwam op slechting van de gehele vesting om op dezelfde plaats een grotere volgens de nieuwste inzichten te kunnen graven. Men stelde echter niet zoveel belang meer in het fort, dat door de steeds dro-

ger wordende moerassen sterk verzwakt was. Zouden de plannen van Eckzinge worden uitgevoerd, hetgeen een zeer kostbare aangelegenheid was, dan was de kans groot, dat enige jaren later ook deze voorzieningen onvoldoende zouden blijken. Besloten werd daarom de zaak geleidelijk aan op te heffen. Het garnizoen werd in 1835 tot enkele personen teruggebracht en in 1851 werd Bourtagne afgevoerd als vesting behorende tot de

Eerste Linie van de Eems. Tot deze linie behoorden ook: het retranchement (1796) aan de grens oostelijk van Bourtange, de redoute Bakoven (1672), de zeshoekige redoute Barnflair ten zuiden van Ter Apel (1798), de Bonerschans (1605) zuidelijk van Nieuweschans, de drie batterijen Buiten-Aadijk (18de eeuw) noordelijk van Nieuweschans, de Langakker of Nieuwe Schans met bijliggende halve redoute en batterij (1628) en de werken bij Statenzijl (1707) ²¹.

Vanaf rond 1800 zijn geleidelijk aan verscheidene militaire gebouwen in particuliere handen overgegaan. Een kaart uit 1802 ²² laat zien, dat omstreeks die tijd een groot aantal barakken en andere militaire gebouwen (ongeveer twaalf gebouwen of delen er van) waren verdwenen, terwijl reeds toen ongeveer twintig gebouwen of delen er van in particuliere handen waren. Een andere kaart, in 1821 opgemaakt door W. Wittenburg ²³ laat opnieuw een toename van particulier eigendom zien. Na de opheffing als vesting werden de nog resterende militaire gronden en gebouwen verkocht. Voor de verkoping en verdeling der gronden werd een schets van de te verkopen percelen militaire gronden enz., behorende tot de vestingwerken van het fort Bourtange, samengesteld (fig. 6). In 1859 werden de straten, plein en wegen overgedragen aan de gemeente Vlagtwedde. De kopers van de militaire gebouwen en gronden begonnen onmiddellijk een groot deel der wallen te slechten en het merendeel der grachten te dempen. Slechts enkele bleven gespaard, maar deze restanten zijn in de loop van de tweede helft van die eeuw vrijwel alle geheel verdwenen (afb. 12). Slechts aan de noordwestzijde bleef de voorgracht als onmisbare watergeleiding bewaard. Van de overige grachten en wallen tekenen zich er nu nog enkele door inklinking van de bodem in het land af. Voorts is een groot aantal percelen verkaveld volgens de vermelde schets (fig. 6) van de te verkopen percelen (afb. 13). Van de gebouwen werden kort na de overdracht verscheidene gesloopt (waaronder de eerder vermelde kerk). Van de huizen en barakken die bleven staan, zijn er in de loop der jaren verschillende verdwenen. Slechts een drietal gewijzigde panden aan het Marktpluintje, de nummers 5-7, 6 (afb. 19) en Kazernestraat 4 zijn bewaard gebleven. Nog enkele gebouwen

vertonen reminiscenties aan de oorspronkelijke bebouwing. Het merendeel is evenwel geheel verdwenen en op andere plaatsen verrees nieuwbouw. In de voorgevel van het pand Meestraat 1 zijn 17de-eeuwse zandstenen kopjes en sierstenen ingemetseld, die afkomstig zouden zijn van een van de verdwenen poorten. Een geheel houten standaardmolen stond tot 1831 op het z.g. molenbastion. In dat jaar werd de molen gedemonteerd en aan de weg van Ter Apel naar Sellingen in de buurtschap Ter Haar herbouwd. Sinds september 1939 is deze standaardmolen eigendom van de stad Groningen. Een andere molen, een achtkantige bovenkruier met stelling stond langs de gespaard gebleven voorgracht, aan de noordwestzijde van de vesting. Deze molen, die als korenmolen dienst deed, werd hier in 1887 gebouwd. Voordien was de molen als pel- en zaagmolen te Enumatil in gebruik, waar hij in 1845 was opgericht. Thans is nog slechts de bakstenen romp aanwezig ²⁴.

De stedenbouwkundige structuur binnen de eigenlijke gebastioneerde vijfhoek is evenwel zo goed als geheel bewaard gebleven. Het vijfzijdig pleintje met de radiale stratenaanleg is met het inmiddels gerestaureerde plaveisel, bestaande uit merendeels zwerfkeien, nog geheel intact.

Vanaf het begin van de 19de eeuw vestigden enkele boeren, ambachts- en kooplieden zich in Bourtange. Er ontstond een economische activiteit die zich vooral op Duitsland richtte. Reeds voor de Franse tijd mochten zich enige Joden in Bourtange hebben gevestigd ²⁵, die zich in hoofdzaak met de handel bezig hielden. Nadat de burgerlijke gemeente in 1851 bezit van de vesting had genomen, kwam de handel eerst goed op gang en geleidelijk aan was vrijwel de gehele bevolking op een of andere wijze betrokken bij het (op het Duitse achterland gerichte) handelsverkeer. Kort na 1850 telde men onder de bevolking veertig Joden, die een ringsynagoge uitmaakten, onder het synagogaal ressort Groningen. De dienst werd door een voorlezer waargenomen. In 1842 kreeg Bourtange een nieuwe synagoge, een eenvoudig stenen gebouw zonder toren ²⁶. In 1953 werd van dit Joodse bedehuis een woonhuis gemaakt, Batterijenstraat nr. 2. Op slechts enkele kilometers ten noordwesten van Bourtange bevindt zich aan de Jodenkerkhof-

²¹ *Atlas van historische vestingwerken in Nederland*, deel IA, Den Haag 1956.

²² A.R.A. Plannen van vestingen B nr. 19a.

²³ A.R.A. Plannen van vestingen B nr. 200.

²⁴ M. D. Ozinga, *o.c.*, 198-214.

²⁵ M. Gerstenfeld in: *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 5.10.1962.

²⁶ A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, XIV, Gorinchem 1851, 678.

laan de begraafplaats van deze Joodse gemeenschap met enkele grafstenen uit het midden van de 19de eeuw.

Ondanks de betrekkelijke welstand bleef het aantal inwoners binnen de eigenlijke veste in de periode tot aan 1940 vrij constant. Maar toen tijdens de laatste wereldoorlog door de sluiting van de grenspost de belangrijkste bestaansbron werd afgesneden, liep het inwonertal sterk terug. Het niet terugkeren van de Joodse dorpsgenoten na 1945 werkte hiertoe eveneens mede. Pogingen van het gemeentebestuur Vlagtwedde om de na 1945 weer enkele uren per dag geopende grenspost onbeperkt toegankelijk te laten zijn, hadden geen resultaat, zodat het vroegere handelsverkeer zich niet kon herstellen. Voor Bourtange bleef slechts de functie van kleine kern in een zuiver agrarische omgeving over. De afnemende werkgelegenheid in de landbouw maakt, dat ook deze functie op wat langere termijn weinig perspectief biedt, hetgeen voor het gemeentebestuur aanleiding is om door toerisme een nieuwe bron van welvaart voor deze plaats te scheppen. Om dit toerisme te stimuleren, wordt overwogen om grachten en wallen te restaureren en te reconstrueren. Een nieuwe aangepaste bebouwing op de van oudsher bebouwde plaatsen zal de intimiteit en het stedenbouwkundig pa-

troon van de vroegere legeringskern moeten versterken.

Als dit loffelijk streven van het gemeentebestuur Vlagtwedde slaagt, zal binnen een tiental jaren, mede door de vele authentieke gegevens die in verschillende archieven bewaard zijn, de vesting in oude luister worden hersteld.

VERANTWOORDING

Veel gegevens zijn ontleend aan het Algemeen Rijksarchief in Den Haag waar wij door bemiddeling van de heer A. J. H. Rozemond, kaarten, plattegronden en opmetingen uit de verschillende ontstaansperioden van de vestingdelen konden raadplegen. De heer W. H. Schukking † zijn wij dankbaar voor de door hem verstrekte gegevens.

Voorts werden door de werkgroep „reconstructie vesting Bourtange” en het gemeentebestuur van Vlagtwedde veel gegevens beschikbaar gesteld.

Ook is een woord van dank verschuldigd aan de burgerij van Bourtange. Steeds wanneer een plaatselijk onderzoek noodzakelijk was, werd een grote bereidwilligheid geconstateerd.

Aan de medewerking van het waterschap Westervolde is te danken, dat gegevens omtrent de waterhuishouding, en de reconstructie van de redoute Bakoven bekend werden.

Vele inlichtingen werden verstrekt door drs R. C. Hekker en door drs J. J. F. W. van Agt.

Erkentelijk zijn wij de heer H. J. van Nieuwenhoven voor het vervaardigen van de benodigde tekeningen.

SUMMARY

HISTORY OF THE FORTRESS OF BOURTANGE

BY N. HEIJLIGENBERG AND G. OVERDIEP

Until late in the eighteenth century the provinces of Groningen, Friesland, and Drenthe were protected by virtually impassable swamps. One of these swamps, the Bourtange, was crossed by the road from Westphalia to Groningen. A sandy elevation located halfway across the Bourtange was to become the nucleus of a fortified place bearing the same name.

In 1580 Diederik Sonoy started the construction of a fortification with five bastions, but was soon forced to give up because he lacked money and manpower. In 1593, however, Count Willem Lodewijk van Nassau took up this work again, so that the last supply-line to the city of Groningen, which was then sympathetic to the Spanish cause, could be blocked off. After consultations with Sonoy and probably also with the fortification expert Cornelis Antonisz, it was decided to execute the plan prepared in 1580.

In 1607 a church was built and the eastern side of the fortress was enlarged by a crown-work, to which two horn-works were added a few years later.

In 1665, under the threat of attack by the Bishop of Munster, a number of repairs were made, and in 1672 the fortress was provided with a series of dikes and a few small earthworks, the hornworks being removed.

In 1737 the engineer Pieter de la Rive submitted designs for improvements incorporating recommendations made by the well-known Menno van Coehoorn in 1701. In 1742 these improvements were completed; Bourtange had reached its maximal size.

Toward the end of the eighteenth century the swamp had become so dry that it no longer provided real protection to the fortress. To solve this problem, a retrenchment was constructed along the border. Although a detailed plan for radical modifications was prepared as late as 1819, the fortress lost its military use in 1851. Its buildings were gradually demolished and replaced, and the ramparts were levelled. At present, a plan is being considered to restore the canals and reconstruct the ramparts, as well as to accentuate the radial structure of the village.

DRIE HUIZEN VAN HET GEMENE LEVEN IN DEVENTER

DOOR

G. BERENDS

Nu enkele jaren geleden in Deventer de restanten te voorschijn zijn gekomen van een drietal gebouwen of gebouwencomplexen, waarvan de stichting teruggaat op Geert Grote of diens geestverwanten, is het de moeite waard deze nader te beschouwen en in verband te brengen met wat de literatuur ons aan gegevens verschaft.

Het gaat hier om gebouwen van het Meester Geertshuis (omsloten door de Smedenstraat, de Hagensteeg en de Bagijnenstraat), het Heer Florishuis en het Lamme van Diesehuis (samen gelegen in het blok tussen Stroommarkt, Engestraat, Pontsteeg en Striksteeg) ¹.

Geert Grote (1340-1384) stond in 1374 zijn huis en erf, gelegen in de Bagijnenstraat tussen de erven Nyenbeke en Keppel, af aan vrome vrouwen, die ongehuwd en zonder geloften God wilden dienen. Een deel van het huis, van de schuur en het hof reserveerde hij voor eigen gebruik, waar hij tot zijn dood kon blijven wonen. Deze stichting, de eerste van de Zusters van het Gemene Leven, zou bekend worden als het Meester Geertshuis (of -klooster) ².

Lamberta van Diese stichtte een tweede huis voor Zusters van het Gemene Leven door in 1388 een huis in de Pontsteeg hiervoor beschikbaar te stellen. In 1390 vergrootte zij het met de twee naastgelegen erven van Derk Brandt en Geert Schedemaker (fig. 1, resp. A, B en C). Patrones was St. Cecilia, maar het huis werd meestal naar de stichter genoemd (Lamme van Diesenklooster, Lammenhuis van Diese, Lammenklooster) ³.

Floris (of Florens) Radewijns werd ca 1381 vicaris van het St.-Paulusaltaar in de St.-Lebuïnuskerk. Daardoor kreeg hij de beschikking over het vicariehuis van dit altaar, in de Engestraat gelegen naast de proosdij, tegenover de Nieuwstraat (fig. 1, resp. P en Z.). Op aanraden van

Geert Grote nam hij een aantal jongelingen in huis, waarmee het Gemene Leven een aanvang nam. Na een aantal jaren verwierven zij het nabijgelegen huis van Jan Petersz. van Vreden, door één huis van het vicariehuis gescheiden. In 1391 werd dit geruild voor een tweetal huizen van Vrouw Zweder van Runen in de Pontsteeg, van waaruit de stichting zich verder ontwikkelde (fig. 1, resp. R + S en G + H). Het vicariehuis moest bij de dood van heer Floris († 1400) uiteraard weer afgestaan worden ⁴.

Bezien wij thans de vondsten.

Het Meester Geertshuis

Een langwerpige gebouw van de Verenigde Gestichten op een afstand van 14 à 15 m evenwijdig aan de Hagensteeg gelegen, met een korte zijde aan de Smedenstraat, bleek bij de sloop (maart 1965) nog een (laat)midleeeuwse kelder te bevatten (fig. 3). Uitwendig is deze ongeveer 42 x 8.70 m groot. Hij bestaat uit drie gedeelten, vanaf de Smedenstraat inwendig resp. ca. 7, 5.5 en 26.5 m lang; het eerste is kennelijk het oudste. Over de gehele lengte bevinden zich in het midden steunpunten met bogen naar de lange wanden, waartussen segmentbogige gewelfjes geslagen zijn. De steunpunten bestaan bijna alle uit vierkante gemetselde pijlertjes; in het eerste gedeelte komt echter ook een rond gemetseld zuiltje voor, in het tweede gedeelte een natuurstenen zuiltje met afgeschuinde hoeken en een geprofileerde dekplaat, terwijl de pijlertjes in het derde gedeelte afschuiningen hebben, die langs de bogen doorlopen.

Het eerste gedeelte heeft in de noord-westmuur een dichtgemetselde toegang. Ook een oude doorgang naar het tweede gedeelte is gedicht. De vloer ligt 45 cm hoger dan in de beide andere

¹ Zie ook: B. Berkenvelder-Helfferich, „De laatste rustplaats van Geert Grote gevonden?” *Spiegel Historiaal*, 1 (1966), 38-41 (met afbeeldingen).

² G. Dumbar, *Het Kerkelyk en Wereltlyk Deventer I*, Arnhem 1752, 548 e.v. — *Oudheden en Gestichten van het Bisdom van Deventer I*, Leiden 1725, 303, 304. — M. Schoengen, *Monasticon Batavum II*, Am-

sterdam 1941, 51, 52. — P. Keuning, *Het Meester-Geertshuis te Deventer*, Amsterdam 1914.

³ Dumbar o.c., 595. — *Oudheden en Gestichten*, 305.

⁴ C. van der Wansem s.c.j., *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, Leuven 1958. — Dumbar, o.c., 603 e.v. — *Oudheden en Gestichten*, 195 e.v.

gedeelten. Het tweede gedeelte heeft een natuurstenen waterput in het midden van de scheidingswand met het derde gedeelte. Aan de achterzijde van deze muur bevinden zich ter weerszijden van de put verticale naden, waarvan de betekenis niet duidelijk is. Het derde gedeelte telt negen regelmatige gewelfvakken. Aan een der wanden kon het baksteenformaat 27.5 x 12.5 x 7 cm, 5 lagen = 41/42 cm vastgesteld worden. Het tweede en derde gedeelte zullen, ondanks de verschillen, tot eenzelfde bouwperiode gerekend moeten worden. De tussenmuur lijkt niet zwaar genoeg om eens buitenmuur geweest te zijn. Op de oudste kadastrale kaart van de stad (het z.g. kadastrale minuutplan, uit het begin van de 19de eeuw) springt het oudste gedeelte aan de zuidoostzijde iets terug ten opzichte van het aansluitende jongere gedeelte. Bij de vernieuwing van de bovenbouw in de 19de eeuw is deze sprong blijkbaar weggewerkt.

De kelder biedt maar weinig aanknopingspunten voor een datering. Voorlopig zouden wij de twee bouwperiodes willen plaatsen in de 15de en het begin van de 16de eeuw.

Schoengen weet te vermelden, dat het oorspronkelijke huis van Geert Grote in de Bagijnenstraat lag op de hoek van de Hagensteeg; in de tuin zou hij twee huizen hebben laten bouwen, het Achterhuis en het Steenhuis, zodat er plaats was voor zestien personen. Het is niet uitgesloten, dat het oudste gedeelte van de kelder een overblijfsel van één van deze huizen was.

Het jongste gedeelte van de kelder heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van de kapel, tot de bouw waarvan de zusters in 1498 en 1501 vergunning kregen van de priester van de O.L.V.-kerk, de bisschop van Utrecht en het kapittel van de St.-Lebuïnuskerk⁵. Op het schilderij, dat de stad weergeeft tijdens het beleg van 1578 (in het Museum de Waag) staat dit bouwlichaam afgebeeld voorzien van een dakruiter. Op de stadsplattegronden van Van Deventer en Blaeu ontbreekt het echter. De kapel moet dan een rechte koorsluiting hebben gehad.

Over de andere gebouwen zijn de gegevens uitermate schaars. De zusters woonden er tot in het begin van de 17de eeuw. De gebouwen kwamen aan de stad; al in 1581 had het stads-

bestuur beslag gelegd op de kapel. In een gedeelte van het complex („in de Smedenstraat uitkomende”)⁶ werd de Munt gevestigd. Een vroeger werkhuis werd gildehuis, dat in 1725 nog als zodanig dienst deed⁷. Op 1 april 1645 nam de magistraat het besluit in het gebouw, dat wil zeggen in de Munt, het Grote of H. Geest Gasthuis te vestigen, de voorloper van de huidige Verenigde Gestichten. Op 11 december 1647 besloten Schepenen en Raad „In 't nieuwe Geestes Gasthuis een brouwhuys te maaken, en daar agter zeven huisjes, waar toe de kleine kamer van de Pater zal genomen worden”. De verlaten Gasthuisgebouwen aan de Brink werden na 4 september 1649 verkocht⁸.

Het Lamme van Diesehuis

Bij de afbraak van de 19de-eeuwse voormalige H.B.S. in de Pontsteeg in 1964 bleek, dat hierin, achter de huizen in de Engestraat, een groot gedeelte van de vroegere St.-Ceciliakapel bewaard was gebleven⁹. De noordmuur en de koorsluiting bleken nog voor een groot gedeelte overeind te staan, voorzien van dichtgemetselde spitsboogvensters met schuine dagkanten, verlevendigd door natuurstenen blokjes. In de noordmuur zijn dat er vijf; in elke sluitingszijde één. Het venster in de middelste sluitingszijde is breder dan de andere. Van de zuidmuur resteert slechts het meest oostelijke gedeelte bij de koorsluiting, met een gedeelte van een vensterdagkant. In de schuine oostelijke sluitingszijde van het koor bevindt zich onder de waterlijst (die deels van natuursteen, anderdeels van baksteen is) een smal korfbogig afgedekt poortje, dat blijkens het metselwerk ter linkerzijde oorspronkelijk moet zijn. De rechter dagkant is vermeteld en het poortje zelf dichtgemetseld (terugliggend). Links hiervan bevinden zich enkele afgehakte stukken zandsteen van een — eveneens afgehakt — plint, dat om de hoek onderbroken wordt door twee naderhand gedichte keldervensters, afgedekt door segmentbogen en voorzien van een luikspanning aan de buitenzijde. Aan deze zijde heeft de kapel blijkbaar oorspronkelijk vrij gestaan. Steunberen ontbreken en zijn er ook nooit geweest. Het baksteenformaat van het opgaande werk bedraagt 27.5/28.5 x 13/14 x 6/6.5 cm, 10 lagen = 77 cm.

⁵ Dumbar, o.c., 551-553.

⁶ *Overijsselsche Almanak* 1839, 52.

⁷ Schoengen, o.c., 52. — *Oudheden en Gestichten*, 304.

⁸ Vriendelijke mededelingen van mevrouw drs. B.

Berkenvelder-Helfferich, Athenaeumbibliotheek, Deventer.

⁹ E. H. ter Kuile, *Zuid Salland = De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, IV, 2, Den Haag 1964, 111.

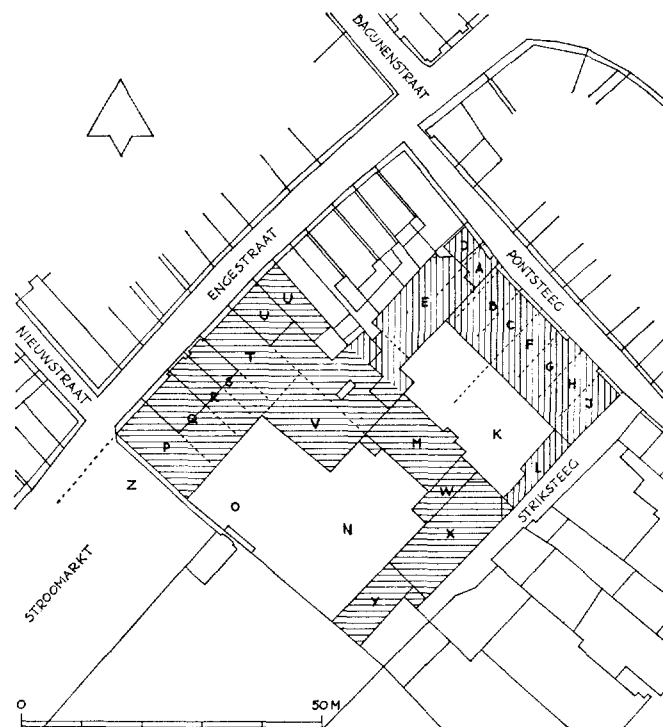

Fig. 1. Situatie van de gebouwen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven aan de Engestraat en de Pontsteeg, schaal 1 : 1250. Toestand volgens het kadastrale minuutplan, begin 19de eeuw. Met stippellijnen zijn enkele aanwezige opstanden aangegeven en de veronderstelde oude parcellering langs de Engestraat en de Pontsteeg. Verticaal gearceerd: waarschijnlijke omvang van het Lamme van Diesehuis; horizontaal gearceerd: waarschijnlijke omvang van het Heer Florishuis; de grens tussen beide staat niet geheel vast. Tekening van de schrijver.

Verklaring van de letters:

Lamme van Diesehuis (verticaal gearceerd)

- A vermoedelijke plaats van het huis van Lamme van Diese (1388)
 B, C vermoedelijke plaats van de huizen, die in 1390 aangekocht werden van Derk Brandt en Geert Schedemaker
 D vermoedelijke plaats van het huis van Agneta Swaefken, in 1495 aangekocht
 E kapel, gebouwd na 1501
 F-G-H-J-K-L overgenomen van het Heer Florishuis (eerste kwart 16de eeuw?)
 B-C-F-G-H-J nieuwbouw (vermoedelijk eind 18de eeuw)

Heer Florishuis (horizontaal gearceerd)

- G-H(-J?) vermoedelijke plaats van de huizen en erven van Vrouw Zweder van Runen, die in 1391 verworven werden
 F, J percelen, waarschijnlijk vóór 1440 verworven
 K-L hof van Hendrik Budel, \pm 1437 aangekocht
 F-G-H-J-K-L overgedragen aan het Lamme van Diesehuis (eerste kwart 16de eeuw?)
 M domicilium fratrum, gebouwd in 1441
 N hof, in 1442 verworven
 O plaats van het ziekenhuis, kort na 1460 gebouwd

- P vicariehuis van het St. Paulusaltaar, ca 1381 verblijfplaats van de eerste broeders; na 1400 verlaten; in 1484 in eigendom verworven
 Q huis van Gerrit Berchman (1391), later huis van Derck Hoedemaker, wiens achterhuis in 1485 aangekocht werd
 R-S huis van Johan Peterszoon van Vreden (omstr. 1390)
 R, S vermoedelijke plaats van de huizen, die in 1485 aangekocht werden
 T huis van Hendrik Voetiken (1391); op onbekend moment verworven
 U huizen, op onbekend moment verworven
 V keuken, eetzaal, gastenkamer, waarvan de bouw in 1487 begonnen werd
 W tussengebouw
 X kapel, gebouwd na 1501
 Y aanbouw (historische achtergrond onbekend)
 Z plaats van de voormalige *Proosdij van St. Lebuinus*, in 1664 of kort daarna afgebroken, waardoor de Stroommarkt ontstond (*Overijsselsche Almanak* 1839, 53)

Het benedengedeelte van de middelste sluitingszijde is dikker en loopt, naar het schijnt in verband gemetseld, in zuidoostelijke richting nog een eindje door. Blijkbaar heeft er altijd bebouwing tegen de koorsluiting gestaan, wat ook een verklaring is voor de hogere plaatsing van de afzaten van de vensters in de middelste en de noordelijke schuine sluitingszijden en het ontbreken van een waterlijst daaronder.

De gehele kapel is onderkelderd, tot in de koorsluiting toe (zie fig. 2). In de as staan vijf korte zuiltjes van Bentheimer zandsteen, achthoekig van doorsnede. Boven- en onderaan gaat het achtkant over in een vierkant via een sprongetje en een flauw gebogen driehoekig vlakje naar elk van de vier hoeken. Via een aan de onderzijde afgeronde dekplaat rusten op deze zuiltjes korfboogvormige gordelbogen, die aan de andere zijde ontspringen aan de lange kelderwanden. Hiertussen zijn segmentboogvormige tongewelfjes geslagen. Waar het gewelf is ingestort, blijkt dat de gordelbogen schuin afgekapt zijn ten behoeve van de aanzet van deze gewelfjes. Het baksteenformaat is 28.5/29 x 14/14.5 x 6.5/7 cm, iets groter dus dan dat van de kapel zelf. Toch is er geen aanleiding te veronderstellen, dat de kelder ouder is, omdat al in de fundering de lange wanden en de schuine zijden van de sluiting in verband met elkaar opgemetseld blijken te zijn.

Onder de (verhoogde) keldervloer werden de onderdelen aangetroffen van een vierkant zandstenen vensterkozijn (inwendig 60 x 60 cm), voorzien van een luikspinning.

De zusters kregen in 1495, 1497 en 1501 de vereiste toestemmingen om een kapel te bouwen binnen de omtrek van het klooster. Zij verwierven eveneens in 1495 het huis van Agneta Swaefken¹⁰ (fig. 1, D), dat wellicht plaats moest maken voor de kapel. Verdere vergrotingen van het complex zijn niet bekend, maar uit de 17de-eeuwse straatboeken van de stad concludeerde de gemeente-archivaris dr. A. C. F. Koch, dat de gebouwen zich langs de Pontsteeg uitstrekten tot de Striksteeg toe. Hier hebben de Broeders van het Gemene Leven lange tijd bezittingen gehad (zie onder en fig. 1), die blijkbaar aan de zusters overgedragen zijn, mogelijk in het begin van de 16de eeuw. Bij raadsbesluit van 29 maart 1604 werd het convent opgeheven¹¹.

Toen in 1630 de doorluchtige school of Athe-

naeum werd gesticht, werden deze gebouwen hiervoor bestemd. De kapel werd in gebruik genomen als Auditorium¹². Dumbar schreef in 1752: „Het grootste gedeelte van dit Klooster wordt thans door Stats Gymnasium beslagen en het overige dient tot eene Vergaderplaets of Gildekamer voor de Wonthelers en tot eenige vrye wooningen, die door de Magistraet worden begeben”¹³.

Op een onbekend moment, vermoedelijk eind 18de eeuw, werd een nieuwe vleugel opgetrokken tussen de kapel en de Striksteeg, die dan ook voorkomt op het kadastrale minuutplan. In 1836 verhuisde het Athenaeum naar het nieuwe gebouw aan de Grote Poot (thans sociëteit „de Hereeniging”). Al vóór 1824 diende ook een gedeelte van het complex als kazerne; in dat jaar besloot de Raad deze op te knappen. Toen in 1849 een nieuw kazernegebouw, ontworpen door B. Looman, op de Houtmarkt gereed kwam, werd het complex verlaten. Wel huisvestte het sedert 1852 de Garnizoensbakkerij⁸.

In 1868-'69 werden de gebouwen, samen met het Heer Florishuis, verbouwd tot H.B.S. Op deze verbouwing komen wij hieronder terug.

Het Heer Florishuis

Bekend is, dat het Heer Florishuis (of Rijke Fraterhuis) gebouwen bezat in de Engestraat op de hoek van de Stroommarkt. Het 18de-eeuwse huis, dat daar nu staat, bevat inderdaad nog oudere overwelfde kelders met zandstenen zuiltjes, zoals die in Deventer onder (laat)middel-eeuwse huizen dikwijls aangetroffen worden. Een nader onderzoek hiernaar was nog niet mogelijk.

Des te meer kwam aan het licht bij de afbraak van de reeds genoemde H.B.S. in de Pontsteeg. De vleugel van deze school langs de Pontsteeg verdween het eerst. Deze bezat geen kelder en was blijkbaar niet erg oud. De vleugel, die hier op enige afstand evenwijdig achter lag, bleek een middeleeuwse kelder te bevatten en evenzo de nog overeind staande gymnastiekzaal langs de Striksteeg. De eerste is hoogstwaarschijnlijk het „domicilium fratrum”, de broederenwoning, geweest (fig. 1, M), dat gebouwd werd in 1441; de laatste was vroeger de kapel, zoals een blik op het kadastrale minuutplan leert, waarop de 3/8 koorsluiting nog aangegeven staat (fig. 1,

¹⁰ Dumbar, *o.c.*, 595-598.

¹¹ Schoengen, *o.c.*, 50.

¹² *Oudheden en Gestichten*, 305, 306. — *Over-*

ijsselsche Almanak 1839, 52.

¹³ Dumbar, *o.c.*, 598.

X). Deze kapel verrees na 1501. Het Deventer gemeentearchief bracht een kelderplattegrond uit 1868 van de H.B.S. tevoorschijn, waarop al deze vleugels met de Ceciliakapel getekend zijn (fig. 2).

De kelder van de broederenwoning werd overwelfd door een reeks dwarse tongwelfjes van gedrukt halfronde vorm, die rustten op brede gordelbogen, die ontsprongen op penanten tegen de lange wanden. Geconstateerd kon nog worden, dat deze penanten koud tegen de zuidwestelijke langsmuur stonden. Het baksteenformaat van penanten en gewelf was $28 \times 13/13.5 \times 6/6.5$ cm. Ongeveer hetzelfde formaat kon worden vastgesteld op de noordwestelijke hoek in het opgaande werk ($27/28 \times 13.5/14 \times 6$ cm, 5 lagen = 35 cm. De zuidwestelijke muur van deze vleugel, die nog tot een hoogte van ruim 6 m boven het maaiveld overeind staat, blijkt aan de buitenzijde geheel uit origineel werk te bestaan, zonder sporen van vensters.

De kapelkelder bestaat uit twee gedeelten, gescheiden door een muur. Het noordoostelijke gedeelte telt twee gewelfvakken, door dwarse segmentbogige tongwelfjes overdekt, die in het midden rusten op een wijde segmentboogvormige gordelboog. Dit keldergedeelte is kennelijk niet erg oud. Hier was vroeger de reeds genoemde $3/8$ koorsluiting, waarvan de noordoostmuur ongeveer een meter meer naar binnen lag dan de huidige.

Het zuidwestelijke gedeelte van de kelder is nog wel oorspronkelijk. In de as staan vier zuiltjes van Bentheimer zandsteen van rechthoekige doorsnede met afgeschuinde hoeken; de afschuining gaat onder en boven via een schuin driehoekig vlakje over op een rechte hoek. Op de zuiltjes rusten vierkante dekplaten, die aan de onderzijde afgeschuind zijn. Op penanten tegen de lange kelderwanden en op de zuiltjes rusten dwarse segmentboogvormige gordelbogen, waartussen segmentbogige tongwelfjes geslagen zijn. Aan de zuidoostelijke wand kon worden vastgesteld, dat de penanten koud tegen de muur gemetseld zijn. Van het meest oostelijke zuiltje ontspringen twee gordelbogen naar de noordwestmuur. Tussen de beide hierbij behorende penanten doet zich in de muur in een ondiepe nis een gedichte doorgang vermoeden. Blijkbaar wilde men hier aansluiten op een al langer bestaand gebouw. Op het kadastrale minuutplan wordt naast de kapel op deze plaats inderdaad nog bebouwing aangegeven (fig. 1, W). Ook zou denkbaar zijn, dat het keldergewelf pas uit een twee-

de bouwperiode stamt. Het moet echter algemeen gebruikelijk zijn geweest een kelder pas te overwelfen als het gebouw al goeddeels opgetrokken of zelfs onder de kap was. Een tweede toegang had de kelder in het midden van de zuidwestwand; noordelijk daarvan zat misschien een venster. Op beide plaatsen bevindt zich een steekgewelfje in het tongewelf. Met moeite was op enkele plaatsen het baksteenformaat te meten: $28/29 \times 13/14 \times 5.5/6.5$ cm.

Het opgaande muurwerk van de kapel bleef, althans aan de noordwest- en zuidwestzijde, en aan de zuidoostzijde vermoedelijk achter een klamplaat, voor een belangrijk deel bewaard. In de zuidwestgevel zit nabij de zuidelijke hoek een hoog gedicht spitsboogvenster met schuine dagkanten, dat thans gedeeltelijk door een aanbouwtje bedekt wordt. Verder tekenen zich geen grote vensters in het oude muurwerk af.

Tegen de zuidwestmuur van de kapel staat een langwerpige geheel gepleisterd gebouwtje (fig. 1, Y), dat een kelder bevat met een ellipsboogvormig tongewelf. De kap is niet erg oud; wel zijn er een aantal oude vloerbalken. Op de begane grond bevindt zich tegen de korte zuidwestmuur een schouw zonder veel stijlkenmerken; de strijk-balk ter weerszijden rust op eenvoudige kleine houten consoles. De gevel langs de Striksteeg laat bij het linker halfronde venster op de verdieping, waar de pleister is afgevallen, metselwerk zien van secundair verwerkte baksteen, dat niet ouder is dan het venster zelf. Blijkbaar is het gebouwtje in de 19de eeuw ingrijpend vernieuwd.

De geschiedenis van het Heer Florishuis

Zoals reeds vermeld is verwierven de Broeders van het Gemene Leven in 1391 twee huizen van Vrouw Zweder van Runen in de Pontsteeg. Zij woonde hierin met Clemencia van Amerongen. Het betrof „al erve ende die twee huuse die daer uppe staen voer ende achter”, waarvan zij eigenares was geworden door aankoop van de priester en vicaris Gheverde van Hildensem en vergroting daarvan met „een deel erves” van Ghesen, weduwe van Lambert van der Elborgh, met haar kinderen en zuster Armegard en „een ander deel erves” van Berend Gosensz en Dideric Brant. Het bezit van Zweder zal dus twee of drie percelen beslagen hebben. Het lag tussen het erf van Evert Bollikens van Vasen en Hazen ter Maet aan de ene zijde en de erven van de reeds genoemde Ghesen, Lambert Ronnen en Lubbert die Lewe aan de andere zijde. Geheel duidelijk

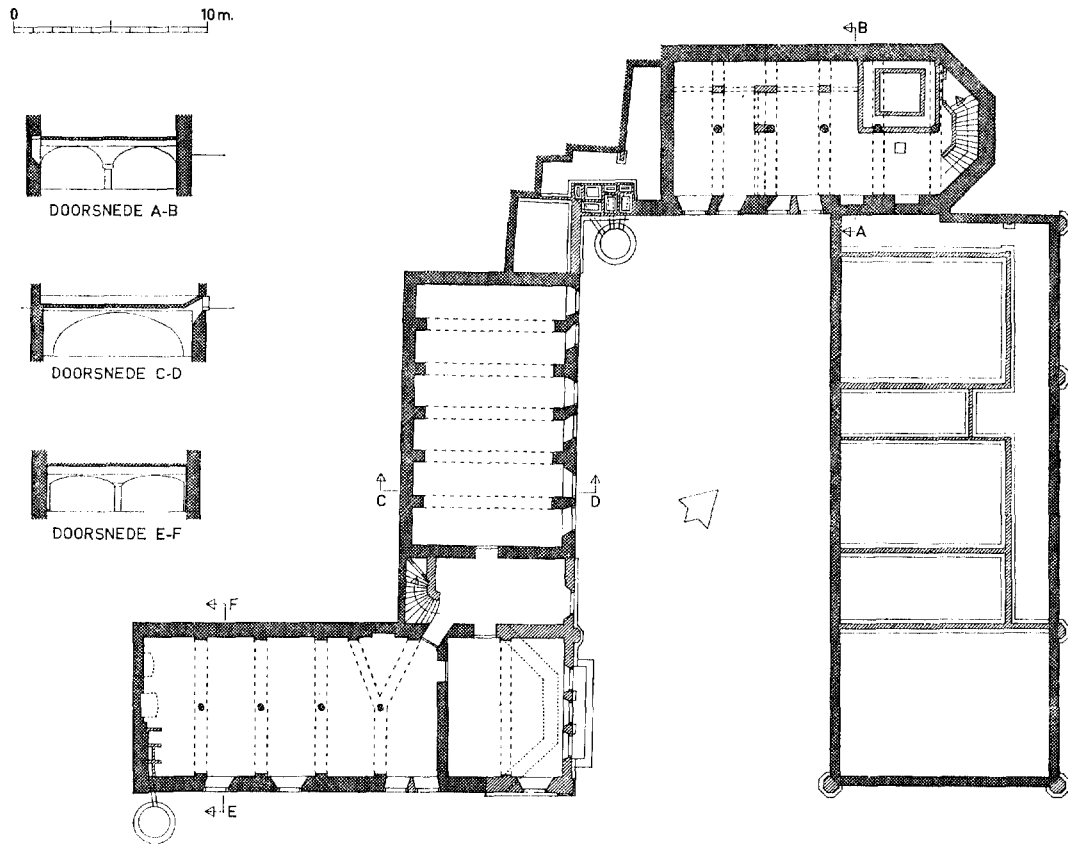

Fig. 2. De kelders van de kloostergebouwen aan de Pontsteeg en de Striksteeg, naar bestektekeningen uit 1868 voor de verbouwing van dit complex tot H.B.S. (enigszins verbeterd en aangevuld). Het bij deze verbouwing te handhaven muurwerk is kruislings gearceerd weergegeven; het nieuw te maken muurwerk heeft een enkele arcering. De plaats van de verdwenen koorsluiting van de kapel van het Heer Florishuis is met stippellijnen aangegeven aan de hand van het kadastrale minuutplan (zie fig. 1). De doorsneden A-B en E-F berusten op eigen opmetingen ter plaatse. Tekening Monumentenzorg.

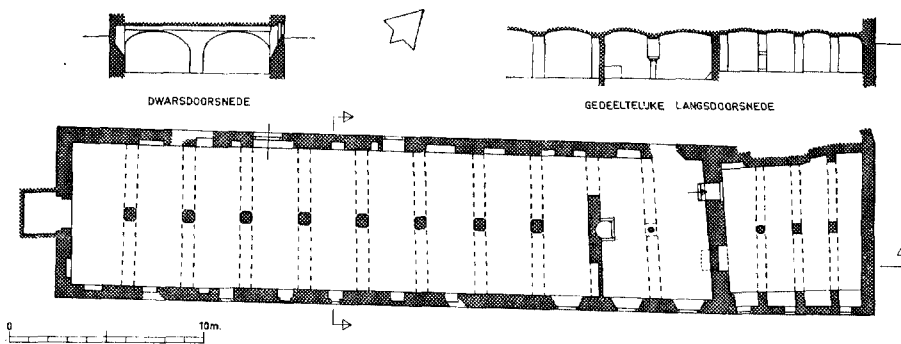

Fig. 3. Plattegrond en doorsneden van de kelder van het Meester Geertshuis, met weglating van een aantal niet oorspronkelijke binnenmuren, schaal 1 : 400. Opmeting en tekening Monumentenzorg.

is de akte, die Dumbar afdruckt, niet ¹⁴. Er waren twee toegangs„wegen” (= poorten?). Blijkbaar grensde Vrouw Zweders bezit niet aan het Lamme van Diesehuis, dat zijn bezit juist het jaar tevoren vergroot had o.a. met een huis van Derk Brandt, waarschijnlijk dezelfde als Dideric Brant. Dat het achter grensde aan het vicariehuis, zoals Dumbar vermeldt, is gezien de afstand vrijwel uitgesloten; in de akte zelf wordt er dan ook niet over gerept.

Vrouw Zweder van Runen kreeg in ruil hiervoor het kleinere huis van Jan Petersz. van Vreden in de Engestraat, gelegen tussen het huis van Henrike Voetiken en dat van Gheride Berchman. Dit laatste moet aan de andere zijde aan het vicariehuis gegrensd hebben (fig. 1, resp. R + S, T, Q en P).

Het nieuwe bezit van de broeders moest steeds bewoend worden door tenminste vier priesters, tenminste acht klerken en enige lekebroeders ¹⁵. Heer Floris liet een gedeelte afbreken en een nieuw gebouw optrekken met afzonderlijke slaappleatsen voor de broeders. Daarna bouwde hij de keuken en de zaal. In 1400 verwisselde Floris' opvolger een van de genoemde toegangen voor een stuk grond van Arent Bremer, aan de oostzijde van het huis gelegen ¹⁶.

Godefrid Thooren, sedert 1435 als vierde rector in functie, vergrootte het huis met een houten turfschuur „daer toe vervaerdigt van zeeker, naburig huis, door hem voor 200 guldens aangekocht” met de daarachter gelegen hof van Hendrik Budel (fig. 1, K + L) en vervolgens in 1439 met een „kamer” van de weduwe Budel, die op die hof uitzag. Verder vergrootte hij de toegang tot het huis ¹⁶. Wij vermoeden, dat toen het gebied tussen het Lamme van Diesehuis en de Striksteeg geheel in het bezit van de broeders gekomen was. Ook is het mogelijk, dat de Striksteeg ontstaan is als toegang tot het complex.

In 1441 liet Godefrid Thooren aan de westzijde van het huis een groot nieuw gebouw aanleggen, het domicilium fratrum (of broederenwoning), dat 700 gouden Rijnse guldens kostte. Het lijdt weinig twijfel, dat wij hier te doen hebben met het gebouw, waarvan de in 1964 gesloopte kelder reeds ter sprake kwam (fig. 1, M). In 1442 vergrootte hij het bezit met een door hem aangekochte hof, die wij waarschijnlijk zuid-

westelijk van de nieuwbouw moeten zoeken ¹⁷ (fig. 1, N).

Zijn opvolger Egbert ter Beek kocht in 1460 een oude stal, die aan de laatstgenoemde hof grensde en aan het vicariehuis van het St.-Paulusaltaar. Hij brak deze af met de daarnaast staande kamer, die al in 1439 door zijn voorganger was aangekocht, om plaats te maken voor een nieuw gebouw, dat „in de aerde tot een heimelyk gemak” en daarboven tot ziekenhuis zou dienen ¹⁸. Dit gebouw zullen wij moeten situeren achter het huis op de hoek van de Stroommarkt en de Engestraat. Op het kadastrale minuutplan komt het al niet meer voor, zodat de omvang ervan niet bekend is (fig. 1, O).

Een nieuwe periode van uitbreidingen en nieuwbouw brak aan in 1484, toen Jasper van Marborgh, de zevende rector, een huis van Johan Rutenborch in de Engestraat kocht, dat hij kort daarna verwisselde voor het vicariehuis van het St.-Paulusaltaar uit piëteit voor het gebouw waarin de broederschap ontstaan was. Dit vicariehuis was gelegen aan de Engestraat tussen de proosdij en het huis van Derck Hoedemaker en grensde achter aan het bezit van de broederschap. In 1485 kocht hij nog enkele nabijgelegen huisjes, die achter op het Fraterhuis uitzagen, erbij, namelijk het achterhuis van Derck Hoedemaker en nog twee andere huizen (fig. 1, Q, R, S). Een gedeelte daarvan trok hij bij het Fraterhuis. Het volgende jaar liet hij een ruime toegang maken via het voormalige vicariehuis. In 1487 begon hij met de aanleg van een nieuw gebouw, dat keuken, eetzaal en gastenkamer zou bevatten, en van enkele kleine gebouwen ¹⁹. Het eerste mogen wij misschien vereenzelvigen met het bouwblok, dat op het kadastrale minuutplan nog aangegeven staat, aansluitend op de westelijke hoek van de broederenwoning (fig. 1, V), maar dat sedertdien verdwenen is. De broederschap heeft blijkbaar nog meer huizen in de Engestraat verworven, en wel tot en met het huidige pand nr. 10. De gemeentearchivaris dr. A. C. F. Koch kwam althans uit de 17de-eeuwse straatboeken van Deventer tot de slotsom, dat het bezit van de broederschap zich tot hier uitgestrekt heeft. Een andere conclusie was, dat de gebouwen langs de Pontsteeg in handen zijn gekomen van het Lamme van Diesehuis ²⁰. Deze overdracht, die nog

¹⁴ Dumbar, *o.c.*, 604 e.v.

¹⁵ Van der Wansem, *o.c.* — *Oudheden en Gestichten*, 197. — Dumbar, *o.c.*, 607.

¹⁶ Dumbar, *o.c.*, 610.

¹⁷ Dumbar, *o.c.*, 610, 611.

¹⁸ Dumbar, *o.c.*, 611.

¹⁹ Dumbar, *o.c.*, 611, 612.

²⁰ Zie afb. op blz. 181 in *De Mars, Maandblad van*

niet uit andere bronnen bekend is, zal plaats gevonden hebben na het gereedkomen van het nieuwe gebouw voor keuken, eetzaal en gastenkamer (begonnen in 1487), mogelijk in het begin van de 16de eeuw. De oude keuken en zaal bevonden zich immers aan de Pontsteeg.

Evenals hun naburige zusters kregen de broeders in 1495, 1497 en 1501 de vereiste vergunningen om binnen de omtrek van hun huis dienst te verrichten en daartoe een kapel te bouwen. Spoedig daarna zal de kapel verrezen zijn, waarvan de afmetingen inwendig 25 x 68 voet bedroegen²¹. Als deze maten in de Deventer houtvoet, die ongeveer 29.6 cm lang was²², uitgedrukt zijn, bedroegen de afmetingen van de kapel ongeveer 7.40 x 20.13 m; de breedte van de kelder is 7.30 m, wat daarmee in overeenstemming is.

Jacob van Deventer geeft de kapel aan op zijn stadsplattegrond; voorts geeft hij een straat (of steeg) aan vanaf de Engestraat, in het verlengde van de Nieuwstraat, tot even voorbij de westgevel van de kapel. Misschien was deze de toegang tot het complex, die Jasper van Marborgh in 1486 via het voormalige vicariehuis liet maken.

In de kapel was van 1598 tot 1820⁸ de stadsbibliotheek gevestigd, die sedert 1630 ook dienst deed als Athenaeum-bibliotheek. Daarna werd deze overgebracht naar het stadhuis. Over de bestemming van de andere gebouwen na de herforming is niet veel bekend. De bebouwing aan de Engestraat, waarvan het hoekhuis in het einde van de 18de eeuw verbouwd werd, is nog in de 16de of in de 17de eeuw in particuliere handen overgegaan. De gebouwen bij de Pontsteeg kwamen blijkbaar in gebruik bij het Athenaeum. In 1725 was het merendeel nog in wezen: de beide poorten (een in de Pontsteeg bij het Lammenklooster, de andere blijkbaar in de Engestraat), de woonplaats van de broeders, het hof (?), de keuken, het vertrek der gasten en de kapel. De ontvanger van de St.-Lebuïnuskerk woonde er toen. Het ziekenhuis wordt niet genoemd²³.

De verbouwing tot H.B.S. in 1868-'69

In 1868 werden de gebouwen van het broederen en het zusterhuis aan de Pontsteeg en de Strik-

en voor Overijssel, 13 (1965) (bij een artikel van B. Berkenvelder-Helfferich, „De (doorboorde) schedel van Geert Grote werd met een andere verwisseld, maar wanneer?“).

²¹ Dumber, *o.c.*, 612-615, vgl. 596-598 en 551-553.

²² K. M. C. Zevenboom, *Theorie over de ontwikke-*

steeg bestemd voor de huisvesting van de H.B.S. Het bestek met de bijbehorende tekeningen bleven in het gemeentearchief bewaard²⁴. De aanbesteding vond plaats op 14 april, waarna het werk werd toegewezen aan Gerrit, Arend Gerrit en Hendrik Hermanus Beltman, aannemers te Deventer, voor f 55 900.—

De bestektekening van de kelderplattegrond is weergegeven in fig. 2. Het bestek bevat nogal wat interessante gegevens. Het werk zou bestaan uit twee percelen; het eerste perceel betrof de twee vleugels van het broederhuis; het tweede de vleugels van het zusterhuis en de bebouwing in de hoek tussen beide in.

De vleugel langs de Striksteeg, de vroegere kapel van de broeders, zou verbouwd worden tot gymnastieklokaal. Dit gedeelte moest voor of op 1 oktober opgeleverd worden; de rest voor 1 juli 1869. De koorsluiting van de kapel werd vervangen door een rechthoekige nieuwbouw. Over de sloop hiervan zegt het bestek: „Den voormuur en de schuine zijden van den kelder voor de tegenwoordige soepkokerij zal men geheel met fondamenteen en welven uit moeten breken“. Hieruit blijkt, dat ook het oostelijke gedeelte van de kapel een overwelfde kelder heeft gehad. De kapel zelf zal, gezien het ontbreken van steunberen, niet overwelfd zijn geweest. De scheidingsmuur tussen de beide delen van de kapelkelder blijkt voor de verbouwing al bestaan te hebben. De overige muren van de kapel zouden gehandhaafd en verhoogd worden. Achter het pleisterwerk zal de gevel langs de Striksteeg dus nog het oude muurwerk bevatten, zij het doorbroken door nieuwe vensters. Waarschijnlijk is deze gevel beklampt, wat op de zuidwestelijke hoek blijkt.

De voormalige broederenwoning bevatte vóór 1868 een gymnastieklokaal. Deze mocht pas onder handen genomen worden na het gereedkomen van de nieuwe gymnastiekzaal. De lessen in de gymnastiek mochten niet langer dan twee weken stil behoeven te staan. De muur langs de binnenplaats moest tot het keldergewelf afgebroken en nieuw opgemetseld worden.

De kelders onder de twee vleugels zouden met elkaar in verbinding worden gebracht, waartoe in de tussenbouw, die tot bergplaats gediend had, de grond uitgegraven moest worden.

ling van de Nederlandse voet- en ellematen, Amsterdam 1964, 68, 69.

²³ *Oudheden en Gestichten*, 196, 204.

²⁴ Deventer, Oud Archief, Akten 1868 nr. 10 (inv. nr. 2398).

De vroegere Ceciliakapel diende tot 1868 blijkbaar als muziekschool. Zuidwestelijk hiervan bevonden zich een portaal en een uitgebouwde kleedkamer, die afgebroken zouden worden. De in de kelder aanwezige „prisons” moesten geheel uitgebroken worden. In de kelder zou een ijskelder gemetseld worden met wanden van twee halfsteensmuren met een spouw van 50 cm, gevuld met in dunne leem gemetselde turf. In het gewelf kwam een opening. Deze ijskelder was tot voor kort nog aanwezig, maar is thans gesloopt. Verder zouden in de kelder nog een aantal penanten gemetseld worden, verbonden door bogen. Ook deze zijn thans weer verdwenen. Boven de koorsluiting van de kapel werd een observatorium gebouwd met een koepel, die tot de sloop van 1964 in wezen is gebleven. De vleugel langs de Pontsteeg zou afgebroken worden voor zover de muren dunner waren dan anderhalve steen, dat wil zeggen boven de tweede balklaag. Vervolgens zou het metselwerk in deze dikte weer opgetrokken worden. Overigens zou ook dit gebouw in- en uitwendig geheel gewijzigd worden.

Op 1 november 1868 werd het eerste gedeelte, kennelijk de gymnastiekzaal, in gebruik genomen; in januari 1870 kwam het complex geheel in gebruik. Bijna zeventig jaar heeft het deze functie vervuld; op 18 mei 1938 verhuisde de H.B.S. naar het zogenaamde Parkscholen-complex (Burgersdijkstraat 1) 8.

Besluit

Van de Ceciliakapel zijn de drie westelijke traveeën, met twee kelderzuiltjes, gesloopt. Het res-

²⁵ Kapellen, waarvan alleen het westelijke gedeelte onderkelderd is, zijn bekend in Delft (2x) en Grave

terende gedeelte wordt hersteld en, afgedekt door een vlak dak, getrokken bij het erachter gelegen kledingmagazijn in de Engestraat. Over de voormalige kapel van het Heer Florishuis is nog geen definitieve beslissing genomen. De overige onderdelen van het complex aan de Pontsteeg zijn gesloopt, evenals de kelder van het Meester Geertshuis.

Het is een merkwaardig feit, dat de kapellen van alle drie besproken huizen van het Gemene Leven in hun geheel onderkelderd waren. Enige onzekerheid is er alleen, of wij bij het Meester Geertshuis inderdaad met de kapel te doen hebben.

Het karakter van de kelders en hun uitgestrektheid bestempelt ze niet als krypten. Relieken werden hier niet vereerd; de zuilenrij maakt de opstelling van een altaar in het midden trouwens onmogelijk. De vorm van de kelders komt overeen met die, welke men onder oude Deventer woonhuizen pleegt aan te treffen. De twee bekende gotische krypten in ons land zijn bovendien een eeuw of meer ouder (Geertruidenberg, Thorn).

Geheel onderkelderde kapellen zijn schrijver dezes verder niet bekend ²⁵, behalve die van het Fraterhuis in Groningen (thans deel van het Prinsenhof; er bestaat echter wel twijfel of wij hier inderdaad met een kapel te maken hebben) en die van kasteel Stapelen te Boxtel (waar de kelder tot voor enkele jaren een zoldering had van eiken balken). Het is voornamelijk niet duidelijk welke de oorspronkelijke bestemming van deze kelders geweest is.

(zie H. Janse, „Middeleeuwse kapellen”, *Delftse Studiedien*, Assen 1967, 32 e.v.).

SUMMARY

THREE HOUSES OF THE COMMON LIFE IN DEVENTER

BY G. BERENDS

During demolition work in Deventer (Pontsteeg and Smedenstraat) in 1964-1965, important remnants of three houses of the Common Life were discovered: the Heer Florishuis (for brothers of the community), the Lamme van Diesehuis, and the Meester Geertshuis (both for sisters of the community), all of which were named for their founders.

Of the Meester Geertshuis, which was founded in 1374, a small cellar which perhaps belonged

to a house built by Geert Grote, was still extant. The larger contiguous cellar probably belonged to the chapel erected after 1501 (Fig. 3). In 1645 a hospital was housed in the complex. Both cellars, the last remnants of the structure, have since been demolished.

The western portion of the complex forming the Heer Florishuis (Fig. 1, N-V), which was founded around 1381, must have come into private hands rather soon after the Reformation.

The rest, together with the Lamme van Diesehuis (which was founded in 1388) was used to house the Atheneum in 1630 and was rebuilt in 1868 for use as a secondary school (Fig. 2).

During the recent demolition work a substantial part of the walls of the chapel of the Lamme van Diesehuis, under the whole of which there was a cellar, proved to be still standing (Fig. 1, E; Fig. 2, above). The northeastern part of this chapel, which was built after 1501, is in the process of being restored.

Important remains of the Heer Florishuis were also found (Fig. 1, X). Its chapel, which was built after 1501, also had a cellar, but its three-

sided apse was replaced by a straight wall in 1868 (Fig. 2, below).

The wing joining the two buildings (Fig. 1, M; Fig. 2, centre left) was found to have a mediaeval cellar. This cellar, which has since been demolished, must have been a remnant of the *domicilium fratrum*, the residence of the brothers built in 1441.

These chapels are remarkable because all three were built with full-sized cellars. Other examples of such construction are extremely scarce. The shape of these cellars corresponds to that of the cellars found under old private homes in Deventer, but their function is not known.

BOEKBESPREKING

Dr. E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, De Dom van Utrecht, De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst I 1, tweede aflevering, Den Haag 1965, 364 bladz. met 320 afb., 30 tekstfiguren en registers.

De tot dusver belangrijkste monografie over de Dom van Utrecht, die van mr. S. Muller Fzn, heeft na zestig jaar de eerste plaats moeten afstaan aan het gelijk geïntituleerde standaardwerk van Haslinghuis en Peeters. Met zijn vele afbeeldingen, uitvoerige registers en door het handzame formaat, wint dit werk het reeds ongelezen van zijn 1 kilo zwaardere losbladige, na ontstrikken of ontknopen alleen tweehandig raadpleegbare, voorganger.

De Dom van Haslinghuis en Peeters ligt nu twee jaar binnen mijn handbereik en komt nog steeds niet aan mijn boekenkast toe. Meer dan driehonderdvijftig bladzijden met gegevens, ontleend aan archivalische bronnen, aan topografische verzamelingen, en aan een omvangrijke literatuur en nauwkeurige eigen waarneming, zijn het resultaat van tientallen jaren arbeid.

Het aandeel van ieder der samenstellers valt niet te elimineren, daarvoor is dit werk te zeer een eenheid geworden. Van Haslinghuis was mij reeds door jarenlange persoonlijke contacten het hoogontwikkelde richtingsgevoel bekend, waarmee hij zich door de archieven-jungle een weg baant. Zijn speurzint doet niet onder voor zijn belezenheid. Peeters, kenner van de middeleeuwen en een goed waarnemer, heeft met Haslinghuis een uitnemende stijl van schrijven gemeen, waardoor de tekst, ondanks de uiteraard vele opsommingen vlot leesbaar blijft.

De architectuurbeschrijving zowel als de omschrijving van onderdelen, is voorbeeldig. Haslinghuis, die met zijn in 1953 verschenen woordenboek „Bouwkundige termen” begonnen is orde op zaken te stellen in de dikwijls plaatselijk of streeksgewijs onderling afwijkende nomenclatuur in het bouwvak, heeft het idioom van kunsthistorici en restaurerende architecten verrijkt met nieuwe of in onbruik geraakte duidelijke termen. „De Dom van Utrecht” strekt op dit punt tot voorbeeld en brengt ons een stap verder naar een begeerde gestandaardiseerde terminologie.

Voor het eerst is een aflevering van de „Ge-

illustreerde Beschrijving” aan één monument gewijd. Een tweede primeur is, dat dit deel werd onderscheiden met de Buchelius prijs, een door het convent van hoogleraren in de kunstgeschiedenis in 1958 ingestelde onderscheiding voor de best gedocumenteerde aanwinsten in de historiografie.

Als eerste aanwinsten vallen te vermelden de verduidelijkte gegevens omtrent de Utrechtse bisschopskerken welke aan de gotische kathedraal vooraf zijn gegaan. Een aanwinst is de aanwijzing, dat de Dom van Balderik toch mag worden gelokaliseerd ter plaatse van en in de as van de romaanse Dom van Adelbold en dus binnen de omgrenzing van de gotische Dom. De veronderstelling steunt voornamelijk op de resultaten van de even consciëntieus uitgevoerde als omvangrijke opgravingen op en nabij het Domplein, tot volledige publikatie waarvan het blijkbaar nooit meer zal komen.

De these is geen novum, ook Muller situeert Balderiks Dom op die plaats. Voor mij, die tot dusverre op dit punt de voorkeur gaf aan de door Labouchère aangehangen theorie, waarbij de Heilige Kruiskapel wordt beschouwd als de door Balderik herbouwde of herstelde St. Maartensdom, is de geloofwaardigheid van de theorie nieuw. De aannemelijkheid ervan wordt nog eens groter door een nog meer recente publikatie van Peeters over „De oudste bisschopskerken van Utrecht”¹.

Een aanwinst is vervolgens de documentatie van hetgeen omtrent de romaanse Dom uit opgravingen is komen vast te staan. Over de plaats en de omtrekken van Adelbolds kathedraal, welke dus in beginsel deels op de grondvesten van die van Balderik stond, zijn wij nu voor het eerst geïnformeerd. Dank zij de in fig. 24 getoonde plattegrond en het in fig. 30 weergegeven overzicht van het ontgraven westelijk uiteinde van de romaanse Dom, staat nu de plaats vast van het romaanse kathedraalfront. Het in afb. 120 weergegeven aanzicht van \pm 1460 uit het noordwesten is topografisch in tegenspraak met de blootgelegde grondvesten. Uit deze blijkt nu, dat er tussen de romaanse westgevel en de gotische toren nog meer dan anderhalve eeuw een veel grotere ruimte open bleef dan bovengenoemde afbeelding suggereert. Op grond van de indica-

¹ *Feestbundel F. van der Meer*, Elsevier 1966,

ties, welke fig. 24 verschaft, kan verondersteld worden dat de oostwand van de gotische toren, de westgevel van de romaanse Dom en twee toen nog deels bestaande daaruit zich naar het westen uitstrekkende arcades, een verkleind atrium encadreerden.

Vrijwel alle belangrijke afbeeldingen uit de topografische atlas van de gemeente Utrecht zijn gereproduceerd, waaronder Saftlevens 16 kostelijke ruïne-tekeningen. Ook de fotografische documentatie van de toestand, waarin de gebouwen van het domcomplex zich bevonden aan het einde van de 19de of begin 20ste eeuw, zowel als het vastleggen van de bestaande toestand, is ruim opgezet. Dit geldt in het bijzonder voor de onderdelen en de fragmenten bouwbeeldhouwwerk, met name de kapitelen, de kraag- en sluitstenen.

Voor wat betreft de opstanden en doorsneden of reconstructietekeningen, waaronder de prachtige schipreconstructies van G. de Hoog, komen onnauwkeurigheden of fouten daarin ten laste van de vervaardigers ².

Een aanwinst is fig. 42, welke een wegwijzer betekent voor de genealogisch geïnteresseerde dombezoeker. De tekening vervangt en compleeteert die bij het artikel van E. A. van Beresteyn waarin de ligging van de zerken in het dwarschip voor de laatste restauratie is vastgelegd. De beschrijving van grafmonumenten en -zerken is, ook heraldisch, weer exact.

Na een bespreking van de inventaris worden de over openbare verzamelingen verspreide voor de kerkhervorming tot de kerk behoord hebbende stukken genoemd. Zelfs enkele in buitenlandse bibliotheken bewaarde verluchte handschriften worden vermeld.

In het werk zijn overigens onbetekenende onnauwkeurigheden geslopen. Hoe kan het anders bij een studie van deze omvang, waarin van veel inlichtingen van personen en instanties gebruik moet worden gemaakt en waardoor men onvermijdelijk op onvolledig materiaal is aangewezen. Ook zijn er de kleine euvelen te vinden, die bij een laatste collatie aan de aandacht van de schrijvers moesten ontsnappen. Zo zijn dateringen onder de afbeeldingen en figuren niet overal juist. Afb. 161 geeft paardentramrails te zien, afb. 171

zonder bovenleiding van de elektrische tram, beide foto's dagtekenen daarom van voor 1908.

Wanneer de schrijvers op onvolledige inlichtingen waren aangewezen, is hun dat niet aan te rekenen. Voorbeelden daarvan: afb. 126 laat het restant van het noorderportaal zien na de orkaan van 1674, zoals het door Saftleven is vastgelegd. Het rechter bovenkalf, musicerende engelen vertonend, en aldus vastgelegd op een latere tekening in de topografische atlas (nr. H d 175 op de achterzijde van I b 2.23), wordt in het Centraal Museum bewaard in de historische afdeling onder nr. 1497. Labouchère, die mij op bovengenoemde tweede tekening attendeerde, identificeerde omstreeks 1935 het desondanks nog steeds als „gebeeldhouwd fries” geëxposeerde 1.65 m brede reliëf als dit bovenkalf. Door de nietszeggende vermelding in de museum-catalogus, is het interessante domfragment aan de blik van Haslinghuis en Peeters ontgaan.

Het is gebruikelijk in de afleveringen van de „Geïllustreerde Beschrijving” alle opgenomen tekens onder de verzamelnaam „steenhouwersmerken” of „metselaarstekens” af te beelden. Haslinghuis geeft een interessante vergelijking van tekens met gelijkvormige, welke elders genoteerd zijn (blz. 180) en vermeldt daarbij als zij omgekeerd worden aangetroffen. Nu acht ik die toevoeging overbodig. De vergelijkbare merken zijn namelijk gezellentekens of kwitantiemerken van steenhouders, die in dat geval op verschillende bouwplaatsen werkzaam waren. Zij merkten hun werkstukken in de steenhoudwerij. Een profielblok kan daarna in het werk onderstoven zijn geplaatst, een vulstuk zou evengoed op zijn kant kunnen zijn ingemetseld, of het heeft dwars op de stapel voltooide blokken gelegen toen het werd gemarkeerd. Veel gelijke merken komen dan ook in verschillende standen voor op de onderdelen van een en hetzelfde samenstel, zonder dat dit voor de identificatie van het merk enig verschil maakt.

Allereerst dienen de plaatsmerken, de kwitantiemerken (gezellentekens) en de signaturen te worden onderscheiden. Zo'n selectie is soms moeilijk en kan de onderzoeker voor een onoplosbaar probleem stellen, maar, wil een zodanige

² Bij voorbeeld: In 1921 als schooljongen door de ramen van het toen in de voormalige sacristie ondergebrachte restauratiebureau kijkend, zag ik de opmetings- en restauratieontwerptekeningen hangen en ik noteerde dat in de raamtraceringen van de koorkapellen toten waren getekend, welke er in werkelijkheid niet in voor-

komen. Deze fout was min of meer aanleiding voor mijn kennismaking met de opzichter van de restauratie W. Chr. de Haan en nu, 45 jaar later, blijken die toten nog niet te zijn weggeradeerd (vgl. fig. 26 en 27 met fig. 29 en 30).

rubricering kans van slagen hebben, dan is de plaats van het merk ten opzichte van het bouwdeel te noteren, terwijl ook de steenbewerking, indien deze correspondeert met een bepaald merk, het als een kwitantiermerk identificeert.

In fig. 23 zijn de nrs. 2, 3 en 5 plaatsmerken. Zij staan op of direct boven een pijlerbasement en komen dan geen tweede keer zichtbaar voor. Zij markeren de pijler waarvan ieder blok op het bovenvlak, dus na plaatsing onzichtbaar, dezelfde aanduiding bezit, eventueel aangevuld met een telmerk of aanwijzing voor links of rechts³. Het afgebeelde timmermansmerk en vermoedelijk ook nr. 76 zijn signaturen. Ook die komen slechts eenmaal op eenzelfde onderdeel voor en zijn dan opvallend geplaatst. De overige nummers in fig. 23 zijn kwitantiermerken. In het dwarschip, waarvan de bouw in de gepubliceerde fabrieksrekeningen is te volgen⁴, draagt geen bouwdeel meer verschillende merken dan er steenhouders voorkomen in de loonlijsten, welke op de bouw ervan betrekking hebben.

Van 1930-1937 bezocht ik ongeveer dagelijks als belangstellende de restauratiewerken van de kerk, waarbij ik zelf veel gegevens verzamelde en in schets of opmeting kon vastleggen. Een korte aanvulling bij hetgeen vermeld staat op blz. 209 over de friesfragmenten volgt daarom hier. De thans in het Centraal Museum bewaarde fragmenten zijn afkomstig van de koorkapellen. Zij werden gedurende de restauratie-Nieuwenhuis van 1879-1886 weggenomen en door kopieën ervan, vervaardigd door Job de Jonge en Swillens vervangen. Deze werden in een andere volgorde geplaatst⁵. Het grootste deel dezer afkomende blokken werd na allerlei omzwervingen (en daardoor: beschadigingen) in de zomer van 1944 door bemiddeling van architect W. Stooker in het Centraal Museum ondergebracht. De beschrijving van de bewaarde stukken in de supplement-catalogus van het Centraal Museum laat te wensen over en geeft omtrent de oorspronkelijke plaatsing, welke dus afwijkt van die der gemaakte kopieën, geen inlichtingen.

Volgen thans enige opmerkingen over een voor dit boek vervaardigde tekening, namelijk de in

fig. 22 weergegeven isometrische projectie van de gereconstrueerde toestand in het begin van de 17de eeuw.

Een driedimensionale weergave wint het al tijd van plattegronden, opstanden en doorsneden en de scheve projectie is suggestiever dan een perspectieftekening. De figuur is daarom in zijn totaliteit een grote aanwinst. Duidelijk spreekt er uit de situering van het onvoltooid schip ten opzichte van de toren met tussen beide bouwmassa's, als de vouwbalg van een ouderwetse D-trein, de bisschopsloge. De tegenstelling tussen het steunbeerloze schip en de voltooide koorpartij kon niet instructiever zijn aangegeven. Bij de details zijn evenwel correcties aan te brengen. Zo dagtekenen de wimbergen boven de vensters in de zuidelijke dwarsshiparm van de normaliserende restauratie-Kamperdijk 1857-'58 (aan de oostzijde van de zuider transeptarm 1864). Verder zouden in deze projectie de kappen van de drie noordelijke schipkapellen zichtbaar moeten zijn, evenals het bovengedeelte van de enige volledig opgetrokken streefpijler van het schip, welke aan de noordzijde stond en beslist niet aan de zuidzijde.

Met voldoening mocht ik vaststellen, dat mijn in 1931 opgestelde hypothese omtrent de ingrijpende verandering in het structuurplan voor de kathedraal — waarbij het dwarsship een travee naar het oosten werd verschoven en de lichtbeuk lager werd uitgevoerd dan in de eerste ontwerpen was bedoeld — wordt aangehangen⁶.

In de samenvatting van de *bouwgesciedenis* worden zes bouwperiodes onderscheiden. Die indeling is logisch, zij het dat ik op onderdelen ervan kleine verschuivingen in de begrenzing der bouwcampagnes voorsta.

Mogelijk vallen in de eerste bouwperiode nog drie campagnes te herkennen, namelijk het leggen van de fundamente van de buitenmuur met de onderste geleding van de pijlerbasementen, vervolgens het optrekken van de buitenmuren met steunberen en muurpijlers, en tenslotte de pijlers van de koorsluiting. De muurpijlers zijn namelijk volgens Frans systeem samengesteld uit losse colonnetten, door ankerblokken met de cy-

van den Dom te Utrecht, II 1 = RGP 88, Den Haag 1946, 347 e.v. (bouwrekeningen 1460).

⁵ Hierover ben ik door Flentge uitvoerig ingelicht.

⁶ *Bouwkundig Weekblad* 56 (1935), 1-8, 17-20. De hypothese werd ernstig in twijfel getrokken door dr. M. D. Ozinga en ir. R. Meischke in *De gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953.

³ Henri Deneux, „Signes lapidaires et épures du XIIIe siècle à la cathédrale de Reims”, *Bull. Mon.* 84 (1925), 99-130. — Zie ook Hans Reinhardt, *la Cathédrale de Reims*, Parijs 1963, 164-170, waar plaatsmerken aanwijzingen verschaffen omtrent de oorspronkelijk bedoelde maar nimmer uitgevoerde rangschikking van de portaalbeelden te Reims.

⁴ N. B. Tenhaeff, *Bronnen tot de bouwgesciedenis*

lindervormige kern verenigd. De pijlers van de koorsluiting zijn daarentegen uit profielblokken gestapeld. De kapitelen van de muurpijlers zijn aan de onderzijde met een dubbelkraalprofiel gehakt. Die van de kooromgang beginnen met een afgesnoten amandelprofiel (vgl. de afb. 180-183 met 192-199). Genoemde detailverschillen lichten ons in omtrent de volgorde, waarin binnen deze eerste bouwperiode is gewerkt. De eerste (noordelijkste) straalkapel heeft een klassiek 13de-eeuws fries, dat verder nergens aan de Dom voorkomt. Mogelijk werd deze kapel uitwendig geheel afgewerkt, om als model te dienen.

De tweede periode is gekenmerkt door een verwijding van de plattegrond, eigenlijk een vergroting van de modulus. Dat hiervoor de aanwezigheid van het inmiddels door een tijdelijke driezijdige apsis gesloten romaanse koor aanleiding geweest kan zijn, acht ik met de schrijvers mogelijk. Die verruiming, een moduulvergroting, had bij in achtneming van het kwadraatprincipe voor de plattegrond van een zijbeuktravee en doorgevoerd in die van de middenbeuk, als consequentie, dat ook de traveemaat iets groter moest worden dan in de eerste periode was voorzien. Het gevolg daarvan was dan weer dat, bij handhaving van dezelfde tophoogte der scheibogen en van het niveau van de triforiumlijst — welke beide al door de uitgevoerde koorsluiting vaststonden —, de geboorte van de scheibogen moest worden verlaagd en wel tot een niveau halver hoogte der reeds aanwezige kapitelen van de koorsluiting. Ergo, de kapitelen in de scheibogen moesten uit het ontwerp worden geschrapt. Voorlopig slechts op papier, maar het besluit manifesteerde zich in de detaillering van de geheel kapiteelloos opgetrokken wandpijlers bij de kapellen-van Arkel en -Avesnes. Een modernisering, welke aan de dom van Keulen in dezelfde detaillering daarentegen pas in het midden der 14de eeuw wordt gerealiseerd⁷. In deze ongebruikelijke vormdispositie werd de uitvoering van de tweede bouwperiode begonnen. En wel, met de kapelwanden, gelijktijdig daarmee de niet meer bestaande zijbeukmuur ter plaatse van de boogopening naar de kapel-van Diepholt, een haaks daarop staand muurvak met aangrenzende

pijler ten zuiden daarvan, bedoeld als oostelijke zijbeukswand van een ontworpen driebeukige zuidelijke transeptarm. Beide laatst genoemde muurvakken, elkanders spiegelbeeld, sloten een inwendig ronde spiltrap in. Alleen in deze muurvakken waren in de daarin voorkomende blinde helften van de ramen reeds traceringen geplaatst, evenals in de ongeveer gelijktijdig opgemetselde oostelijke en westelijke zijwanden van de kapellen-van Arkel en -Avesnes. Zelfs is aan de toepassing van de vermoedelijk van de oude Dom afkomstige rode zandsteen, te zien, dat aan de basementen tegen de buitenmuur eerder werd begonnen dan met de naar de zijbeuk gekeerde pijlervoeten. De pijlers tussen zuidelijke zijbeuk en middenbeuk — en hier wijk ik af van de door de schrijvers getrokken omgrenzing van de tweede periode — reken ik tot de derde grote bouwcampagne. Zie fig. 24 en 30, arcering ca. 1300-'25.

In de tweede bouwperiode is alleen de buitenmuur opgetrokken en wel zodanig, dat het gehele tweede structuurplan vastlag. Het werk moet worden gezien als een advies of aanwijzing in concreto. De Dombouw heeft meer van deze modellen op ware grootte gekend: de eerste straalkapel, de kapel van Frederik van Sierick, een fragment torenbalustrade op de eerste omgang, een gedeelte van de oostelijke achterwand in de kloostergang en de enige streefpijler aan de noordzijde van het schip. Het was een systeem, dat werd toegepast door bouwmeesters, die uit een andere bouwplaats overkwamen om raad te verschaffen of, zoals bij de dombouw, die hun uitvoeringsontwerp (*memento mori*) poogden veilig te stellen tegen de modernisering ervan door hun eventuele opvolger⁸.

De derde bouwperiode zet dus in met de radicale verandering in het structuurplan zowel wat plattegrond als wat de hoogtematen van triforium en lichtbeuk betreft. Het ontwerp voor de enorme toren heeft klaarblijkelijk tot wijziging van het project geleid en het herziene plan beheerst.

De periode begint dan ook in 1321 met de torenbouw, — in 1328 is de Michaelskapel, zij het onafgewerkt, reeds in gebruik genomen⁹ en

met drie proeftraveeën van de buitenmuur te bouwen. In 1438 verzocht men hem nog eens uit Den Bosch te willen komen om nader advies.

⁹ In de bespreking van het in 1941 verschenen boekje van dr. E. H. ter Kuile over *De Dom van Utrecht* in het *Maandblad van Oud Utrecht* 17 (1942), 11-13, bestreed ik deze datering, afgaande op de in de vol-

⁷ In de onderbouw van de zuidelijke toren aldaar. Volgens de tekening van 1310-1320 (Joseph Hoster, *der Dom zu Köln* (1964)). De lichtbeuk van de St. Bavo te Haarlem was blijkens de als ribben geprofileerde muurschalken eveneens kapiteelloos ontworpen.

⁸ Bij de grote verbouwing van de Buurkerk tussen 1435 en 1456 begon de ontwerper, Willem van Boelre,

dan ligt de torenbouw blijkens een vondst¹⁰ gedaan gedurende de restauratie, tot 1342 of later stil.

De kerkbouw, moet men aannemen, krijgt in die tijd gedurende minstens anderhalf decennium voorrang en met alle kracht wordt gearbeid aan de noordzijde van het koor en de aanbouwen, zoals Haslinghuis die bespreekt. Door mij wordt ook de bouw van de zuidelijke koorpijlers, -scheibogen en zelfs het triforium van het koor en de koorsluiting, onder de werken van deze bouwcampagne gerekend.

Dat de zuidelijke zijbeuk door de (in fig. 30 niet zichtbare) kapiteelloosheid stilistisch een eenheid vormt, is voor de datering ervan misleidend. De structuur van alle pijlers in de middenbeuk is dezelfde en de vorm er van is typerend voor de stijl van, laat ons gemakshalve blijven zeggen: Jan van Henegouwen. Kenmerkend voor dat persoonlijk vorm-idoom zijn de door Haslinghuis en Peeters als prismavormig getypeerde schalken en het teruggrijpen naar een conservatieve detaillering. Zo krijgt de noordbeuk onder deze bouwmeester toch weer kapitelen onder de gordelbogen en de kruisribben. Aan de onderste basementgeleding verschijnt een archaïserende 13de-eeuws-klassieke afschuining, welke aan de Dom nog niet eerder toepassing vond, maar wel aan de basementen van de 13de-eeuwse schippijlers in de Buurkerk. Deze eclecticus in optima forma weet de overgangspijlers in alle windrichtingen aan te passen bij de reeds rondom uitgevoerde profielen. Zeer duidelijk is dit laatste fenomeen te zien in fig. 32 (boven en onder „overgang”). De bovengenoemde afschuining wordt ook aan de middenbeukpijlers geïntroduceerd, zowel aan de noord- als aan de zuidzijde, waarmee de kantige prismavormen van de hoofdschalken met alle pijlervoeten visueel één plastisch geheel vormen.

Jan van Henegouwen is de grote meester bij de dombouw, die de uiteindelijke gedaante van het monument heeft bepaald, al ontbreekt in zijn detaillering de verfijning, welke het werk van zijn voorgangers typeerde.

Pas na afbraak van de gehele romaanse koorpartij was de bouw van de gotische koormidden-

gende noot te vermelden vondst, maar nu acht ik de datering weer geloofwaardig, omdat ik inmiddels rekening ben gaan houden met een bouwpaauze aan de toren van 1328 tot na 1342.

¹⁰ Een publikatie over de vondst, waarop deze datering „post quem” steunt, verscheen in het *Maandblad Oud Utrecht* (febr. 1968) van de hand van W. Stooker.

beuk te verwerklijken. Mijn veronderstelling, dat ook het triforium in deze periode tot uitvoering kwam, berust op de doorsnede van de triforium-montants en vooral op de detaillering van de triforium-arcade, plaatsing van de trekpunten en de afwerking van de toten daarin. Pas in of na 1342 wordt de torenbouw weer hervat. Ook een groot deel daarvan is onder de derde periode te rekenen. De kapel-van Sierick en de sacristie, wel één ontwerp maar niet gelijktijdig opgetrokken, zoals tijdens de herstellingswerken bleek, zijn in deze campagne opgenomen. De schrijvers signaleren de toepassing op ruimere schaal van baksteen (blz. 339)¹¹. Dit geldt zowel voor de noordelijke delen van koor en aanbouwen als voor de in deze periode vallende voet van de toren. Of deze overgang op geheel bakstenen muren en beren opgedrongen werd door de materiaalpositie, welke dikwijls afhing van de door sloop van de oude kerk beschikbaar gekomen hoeveelheid steen, is niet na te gaan. Opvallend is, dat het ontwerp, zonder dat van baksteengotiek kan worden gesproken, in baksteentechniek is uitgewerkt, getuige de vierkante trapruimte en trapspil en het profiel van de boog naar de kapel-van Sierick.

In 1357 verschijnt *Godijn van Dormael* als leider van de bouw. Onder hem werd waarschijnlijk alleen aan het verder optrekken van de toren gewerkt. Ook zijn aandeel is te rekenen onder de derde bouwperiode.

Was Jan van Henegouwen de schepper van het kathedraalontwerp in zijn totaliteit, — de eenheid van stijl en silhouet is te danken aan Jan van den Doem, onder wiens directie de vierde bouwperiode valt. Daarin kwam tot stand het torenachtkant met spits, de lichtbeuk van het koor en het begin van de kloostergang. Zijn vormtaal is de feilloze passergotiek van een zelfingenomen humorloze man. Het oeuvre vormt met dat van de opvolger Aernt Bruun, die onophoudelijk met wentelende visblazen speelt, een afgerond geheel, door Haslinghuis en Peeters terecht als afzonderlijke bouwperiode, de vierde, behandeld.

In de vijfde periode komen dwarsschip en westelijke vleugel van de kloostergang tot stand.

¹¹ Volgens mededeling van W. Chr. de Haan zijn de muren van de koorkapellen door en door van tufsteen. In de tweede bouwperiode werd tufsteen bedekingsmateriaal in baksteenformaat en met de baksteen-muurkern in hecht verband gemetseld. Bij de restauraties door te grote formaten tufsteen vervangen.

Bij de behandeling van de zesde periode is de bespreking onduidelijk. De vier westelijke schiptraveeën „werden smaller en minder diep” — „omdat een inkorting vereist was om de passage langs de toren vrij te houden”. Dit is als het ware de beschrijving van de reconstructie van het schip volgens Muller, overigens door Muller zelf gecorrigeerd in het door Haslinghuis en Peeters op blz. 333 vermelde artikel.

De architectuur van Jacob van der Borch en van Cornelis de Wael noemen de schrijvers „flamboyant”. Men kan deze term ook lezen bij Ter Kuile¹² en Ozinga en Meischke¹³. De eigenlijke „style flamboyant”, zoals die zich bij voorbeeld in Vendôme of Mont-Saint-Michel manifesteert, komt in ons land nergens voor, ook niet aan de Dom. De Utrechtse late gotiek is nauwelijks verwant aan de Vlaams-Brabantse, of het moest zijn het universele kenmerk: verlies van technisch inzicht. In geen geval lijkt zij op de Keldermans-stijl. Het is een eigen rebellerende gotiek. De stijl van Cornelis de Wael duikt even op aan de toren te Rhenen, in de St. Jan te Den Bosch en aan de St. Janstoren te Maastricht.

De toren is uitvoerig beschreven en behandeld. De opmetingstekeningen zijn niet helemaal consequent en enkele waarnemingen behoeven verduidelijking. Zo geven de plattegronden en doorsneden wel alle bij de restauratie heropgerichte balustrades weer, terwijl de gewelven van de doorgang en van de Michaelskapel de ongerestaureerde toestand vastleggen. Dit laatste geldt ook voor de bisschopstrap en de z.o. toegang naar de onderste gaanderij.

Op blz. 439 wordt de oudste wijzerplaat beschreven, waarboven zich „een beeld van St. Maarten met de bedelaar” zou hebben bevonden. Ik geef er met G. Roosegaarde Bisschop¹⁴ de voorkeur aan de in afb. 392 en 393 zichtbare Sint Maarten als een muurschildering te interpreteren. Het woord „Wijzer” in de rekening van 1514 betekent wijzerplaat of cijferring. De „hant opten wijzer” waarvan in de rekening sprake is, moet vertaald worden als „De wijzer op de wijzerplaat” (vgl. „zonnewijzer”).

Op blz. 441 worden de jaartallen op de grote verdwenen wijzerborden vermeld. Deze jaartallen duiden op het jaar van overschildering maar niet van vervanging van de wijzerplaten door nieuwe¹⁴.

Op blz. 447 staat bij de bespreking van de spits „Rijnse schikking” in plaats van „Maasdekking”.

Enkele aantekeningen over de *kloostergang*: Blz. 468, alle andere venstertraceringen gaan niet terug op de restauratie-Cuyppers, maar op de aan Saenredam toegeschreven tekening (afb. 403), op een opmeting uit 1838 en op het houten model van de kerk uit 1830. Een vergelijking van afb. 292 met fig. 30 toont het verschil in de toestand voor en na de zeer geslaagde onder de Rijksgebouwendienst uitgevoerde restauratie.

De stergewelven in de west-arm zijn klaarblijkelijk later aangebracht, vermoedelijk onder Cornelis de Wael. De abrupte overgang van colonnetten in drievoudige muurschalken, welke de ribben van het stergewelf moeten dragen, is in afb. 420 te zien.

Nog enige notities bij de „*personalia*”: De magistrale opmetingstekeningen, fig. 26-30, zijn op onderdelen gecorrigeerde en hier en daar aangevulde tekeningen van W. Chr. de Haan, die de opmeting verrichtte en in tekening bracht tussen 1919 en voorjaar 1921 ten behoeve van de restauratie-Slothouwer. Dit staat namelijk niet vermeld op het titelblad of anderszins. In het hoofdstuk over de toren onder het hoofd „bij de restauratie betrokken bouwmeesters, werkmesters, opzichters” had zeker de tekenaar C. J. Covens vermeld kunnen worden, een tekenaar, die van juli 1904 tot mei 1925 aan de restauratiewerken van de toren was verbonden en aan wiens onovertreffbaar tekenvaardige hand de topografische atlas nog fenomenale tekeningen van de restauratie bewaart.

Niet van Johan Wagenaar (domorganist van 1880-1919) is op de 25ste carillonklok de beeldenaar afgebeeld, maar van de stadsklokkenist J. A. H. Wagenaar II, beiaardier van 1894-1937 (blz. 455).

Ziehier dan een serie addenda en op enkele punten corrigenda. Ik zou het mij hier gestelde doel hebben gemist, indien niet door mijn kanttekeningen heen mijn bewondering voor en ingenomenheid met deze buitengewone aanwinst in de Nederlandse monumentenbeschrijving tot uitdrukking is gekomen. Het boek is een documentatie over de enige middeleeuwse kathedraal binnen Nederlands grenzen en het ware te wensen dat nog eens een samenvatting in het Frans of

¹² *De Dom van Utrecht*, Maastricht 1941. — *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I, Amsterdam 1948.

¹³ *De Gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam

1953.

¹⁴ G. Roosegaarde Bisschop, „Wijzerplaten aan oude gebouwen”, *Bull. K.N.O.B.*, 64 (1965), 144, 153.

Engels bij dit werk verkrijgbaar kon worden gesteld. De Utrechtse Dom is in Frankrijk merkwaardigerwijs vrijwel onbekend. Een monumentenbeschrijving, welke zozeer beslagen ten ijs komt als deze monografie, verdient ook verspreiding buiten de landsgrenzen.

In Nederland mag dit deel in geen boekenkast ontbreken van wie belangstelt in middeleeuwse bouwkunst, in de Utrechtse gotiek en in de geschiedenis van de Dom in het bijzonder.

TH. HAAKMA WAGENAAR

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Drs. C. Boschma, D. J. G. Buurman, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf, Mr. T. Landbeer, Prof. Tb. H. Lunsingh

Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 20.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentleden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedruckt bij

E. J. BRILL, LEIDEN